

B
U
L
L
E
T
I
N
K
N
O
B

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

2015 2

JAARGANG 114, 2015, NUMMER 2

KONINKLIJKE NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE BOND

OPGERICHT 7 JANUARI 1899

BULLETIN KNOB

Onafhankelijk peer-reviewed wetenschappelijk tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door Faculteit Bouwkunde, Technische Universiteit Delft
ISSN 0166-0470

HOOFDREDACTIE Dr. Marie-Thérèse van Thoor
(Technische Universiteit Delft)

REDACTIE

Dr. Jaap Evert Abrahamse (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Dr. Christian Bertram (Universiteit van Amsterdam)

Prof. dr. Lex Bosman (Universiteit van Amsterdam)

Dr. Reinout Rutte (Technische Universiteit Delft)

Dr. Freek Schmidt (Vrije Universiteit Amsterdam)

Dr. Gabri van Tussenbroek (Monumenten en Archeologie Amsterdam/Universiteit Utrecht)

Drs. Els Brinkman (eindredacteur)

Robyn de Jong - Dalziel (vertaler)

KOPIJ VOOR HET BULLETIN KNOB

Voor auteursinstructies zie:

www.knob.nl/bulletin/richtlijnen-voor-auteurs

Voorstellen voor kopij graag als synopsis, met enkele relevante afbeeldingen, aanleveren bij:

Bulletin KNOB

t.a.v. Dr. Marie-Thérèse van Thoor, hoofdredacteur

Postbus 5043, 2600 GA Delft

T 015 278 15 35

info@knob.nl

ABONNEMENTEN EN LIDMAATSCHAP KNOB

Algemeen: € 69,50; t/m 27 jaar: € 26,50;

vanaf 65 jaar: € 53,00; instellingen: € 132,50.

Het lidmaatschap wordt aangegaan voor de duur van een kalenderjaar en wordt stilzwijgend verlengd. U kunt uw lidmaatschap schriftelijk beëindigen, via post of email, vóór 1 november van het lopende jaar.

BUREAU KNOB

Postbus 5043, 2600 GA Delft, T 015 278 15 35

info@knob.nl, www.knob.nl

BESTUUR KNOB

Drs. H.J.J. Lenferink (voorzitter), Drs. H.P. Jansen (vice-voorzitter), Drs. P.J.A. Baars (penningmeester), Dr. mr. G. Medema (secretaris), Ir. J.J. de Graauw (lid), Dr. ir. F.D. van der Hoeven (lid), S. Brummel MA (studentlid), M. Krikken BA (studentlid), M. van der Meer BA (studentlid)

VORMGEVING Suzan Beijer, Amersfoort

DRUK NPN drukkers, Breda

INHOUD

65 CLÉ LESGER

‘Waar het volk is, is de nering’. Bewinkelingspatroon en winkelarchitectuur in Amsterdam, circa 1550-1850

84 SARA STROUX

‘Kein ästhetisches Heil, außer im Alterswert?’ Over het actuele Duitse reconstructiedebat

102 GERT EIJKELBOOM

Een werkelijk monumentale gevel. De prijsvraag voor de uitbreiding van het hoofdkantoor van De Nederlandsche Bank aan de Oude Turfmarkt in Amsterdam (1915-1916)

PUBLICATIES

120 Pieter Vlaardingerbroek, *Het paleis van de Republiek. Geschiedenis van het stadhuis van Amsterdam*

(recensie Jaap Evert Abrahamse)

123 Herdis Andrea Heinemann, *Historic concrete: From concrete repair to concrete conservation* (recensie Stephanie Van de Voorde)

125 Pieter Vlaardingerbroek (red.), *De Portugese Synagoge in Amsterdam* (recensie Rixt Woudstra)

Afbeeldingen omslag

Voor/achterzijde: J.A.G. van der Steur, prijsvraagontwerp DNB, 1916, tekening (De Nederlandsche Bank)

Achterzijde: Wederdopers bij een Amsterdamse uitdragerij, zestiende eeuw (Bijzondere Collecties, UvA)

© 2015 Bulletin KNOB & auteurs. Niets uit deze uitgave mag worden veeleenvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

'WAAR HET VOLK IS, IS DE NERING'

BEWINKELINGSPATROON EN WINKELARCHITECTUUR IN AMSTERDAM, CIRCA 1550-1850

CLÉ LESGER

Misschien is het omdat de activiteiten van internationale kooplieden en overzeese handelscompagnieën spectaculairder zijn, dat de ontwikkeling van de detailhandel tussen circa 1550 en 1850 weinig aandacht heeft gekregen van Nederlandse historici. Dat gebrek aan belangstelling is om een aantal redenen niet terecht, want de detailhandel droeg ook destijds al in

belangrijke mate bij aan het aanzien en de sfeer van straten en steden.

In deze bijdrage wil ik de ontwikkeling van het winkelapparaat documenteren over een lange periode en voor een grote stad.¹ Doel is om zicht te krijgen op en verklaringen te geven voor zowel de spreiding van winkels over het stedelijk landschap als het veranderende uiterlijk en interieur van die winkels. De stad die hier centraal staat is Amsterdam en die keuze is mede ingegeven door de overweging dat juist in grote steden het winkelapparaat ook in de pre-industriële periode een

▲ 1. Gevelsteen met interieur van een lintwinkel, zeventiende eeuw (Vereniging Vrienden van Amsterdamse Gevelstenen, fotograaf P. van der Vlist)

omvang en mate van differentiatie vertoonde die elders pas veel later tot stand kwam. Tevens was al in een vroeg stadium van het onderzoek duidelijk dat voor Amsterdam voldoende afbeeldingen beschikbaar zijn om een beeld te schetsen van het aanzicht van winkels en winkelstraten én er zijn schriftelijke bronnen om dat beeldmateriaal te toetsen en aan te vullen. Toch moet worden geconstateerd dat er veel meer informatie beschikbaar is over winkels aan de belangrijke winkelstraten dan over die in zij- en achterstraten en in volkswijken als de Jordaan. Dat verklaart waarom sommige straten in het onderstaande prominent figureren en andere niet of nauwelijks aan bod komen.

De winkels aan de hoofdwinkelstraten vertoonden de ontwikkelingen die in deze bijdrage worden geschetst het eerst en ook het meest uitgesproken. Pas later, en soms veel later, drongen de veranderingen ook elders in de stad door. Tevens moet benadrukt worden dat de veranderingen in eerste instantie vooral tot uitdrukking kwamen bij winkels in relatief kostbare en luxe consumptieartikelen. Aanbieders van levensmiddelen en andere dagelijkse benodigdheden, aan de hoofdwinkelstraten toch al niet dik gezaaid, volgden later en behielden veel langer een typisch pre-industriële uitstraling. Maar laten we ons nu eerst buigen over de vraag welke straten als hoofdwinkelstraten mogen worden beschouwd en wat deze straten zo aantrekkelijk maakte voor het winkelbedrijf.

WINKELLOCATIES EN PATRONEN VAN TOEGANKELIJKHEID

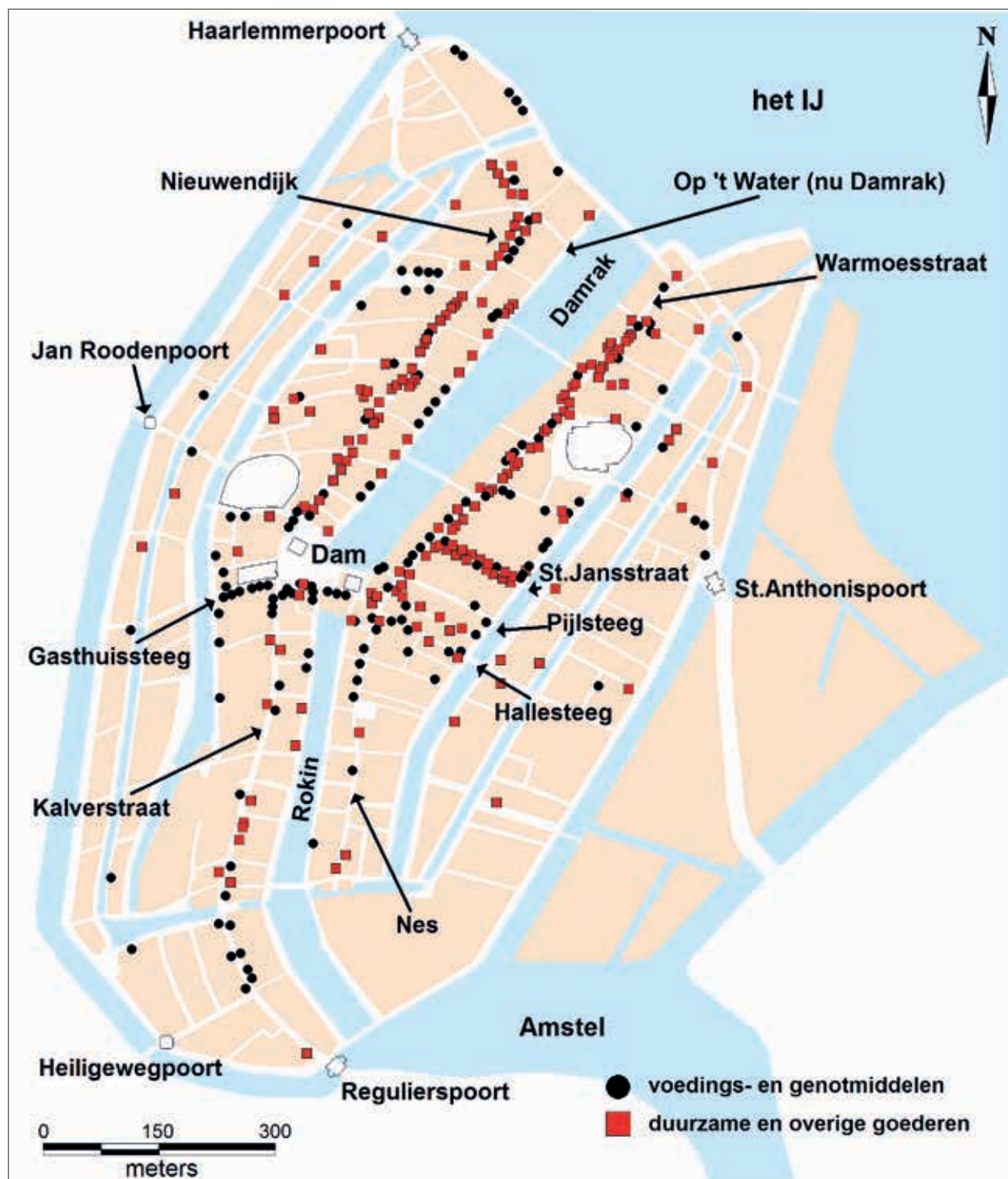
Toen in 1585 Antwerpen belegerd werd door de troepen van Alexander Farnese, hertog van Parma en door Filips II naar het noorden gestuurd om de opstandige gewesten in de Nederlanden in het gareel te brengen, besloten de Staten van Holland geld bijeen te brengen voor het ontzet van Antwerpen. Dat bleek achteraf tevergeefs, want Antwerpen (en de Zuidelijke Nederlanden) werden teruggebracht onder Spaans gezag, maar in Amsterdam heeft de actie van de Staten van Holland een belastingkohier opgeleverd dat het mogelijk maakt de detailhandel in de stad in kaart te brengen (afb. 2).² Niet alle Amsterdammers droegen bij aan deze Capitale Impositie en de locatie van de winkels is niet tot op het huis nauwkeurig vast te stellen, maar het beeld is helder en eenduidig.

De meeste winkels werden aangetroffen in de omgeving van de Dam en aan de rivierdijken aan weerszijden van de Amstel: de Nieuwendijk aan de westzijde en de Warmoesstraat aan de oostzijde. Tevens is duidelijk dat zich aan deze hoofdwinkellassen opvallend veel zaken bevonden die duurzame goederen aan de man en vrouw brachten. Daaruit blijkt dat ook toen consumenten bij de aanschaf van deze relatief kostbare en weinig frequent gekochte goederen het aanbod in verschillende winkels wilden vergelijken op prijs, kwaliteit en uitstraling. En dus vinden we in het kohier de

verkopers van wollen stoffen in grote aantallen aan de Nieuwendijk, verkopers van zijden stoffen vooral in het noordelijk deel van de Warmoesstraat en uitdragers in de St. Jansstraat. De nabijheid van concurrenten was hier gunstig, want de concentratie van winkels met een vergelijkbaar aanbod trok veel potentiële klanten en genereerde meer omzet dan op een geïsoleerde locatie mogelijk zou zijn. In dat opzicht is er niet veel veranderd want ook vandaag de dag zoeken bijvoorbeeld kledingzaken en schoenwinkels elkaars nabijheid op.³ Aanbieders van voedings- en genotmiddelen daarentegen waren niet in een of enkele straten te vinden, maar hadden zich verspreid over de stad en profiteerden juist wel van een geïsoleerde locatie. Voor brood en andere levensmiddelen, die in een tijd zonder koelkasten en vrieskasten vrijwel dagelijks werden aangeschaft, wilde de consument geen grote afstanden afleggen en uitvoerige vergelijking van het aanbod in een reeks winkels op prijs en kwaliteit was bij dagelijkse benodigdheden niet aan de orde.

Wat verder opvalt is dat de winkels voornamelijk in het gebied ten noorden van de Dam te vinden waren. De Kalverstraat bijvoorbeeld kwam er wat winkels betreft bekaaid van af. Dat had zonder twijfel te maken met het feit dat in het zuidelijk deel van de straat een ossenmarkt werd gehouden, die de straat besmeurde met mest en deze weinig aantrekkelijk maakte voor het winkelend publiek. Maar los daarvan lag het commerciële zwaartepunt van Amsterdam onmiskenbaar in het noordelijke stadsdeel, aan weerszijden van de binnenhaven (het Damrak) en bij het IJ. Die vormden een brede toegangspoort die de stad in contact bracht met de wereld buiten de muren. Over het IJ bereikte de bevolking van het Noord-Hollandse platteland de stad, evenals bezoekers uit verder verwijderde steden en streken. Juist vanwege de nabijheid van binnenhaven en IJ was het noordelijk stadsdeel in deze jaren ook de woonplaats van de kapitaalkrachtige commerciële en politieke elite. Zij woonde sinds jaar en dag in de Warmoesstraat.⁴ De aanwezigheid van een koopkrachtig publiek, de komst van vele bezoekers over het water van het IJ én het feit dat twee van de drie hoofdpoorten van de stad aansluiting gaven op de noordelijke stadsrand, maakten dit stadsdeel, en in het bijzonder de oude dijkwegen die toegang gaven tot de Dam (Nieuwendijk en Warmoesstraat), veruit de meest geschikte locatie voor het winkelbedrijf.

Voor de zeventiende eeuw, een tijd van snelle economische en demografische groei en omvangrijke stadsuitbreidingsprojecten, missen we een bron als de Capitale Impositie uit 1585. Toch is het mogelijk om op basis van de stadsbeschrijvingen van Melchior Fokkens (1662) en Tobias van Domselaer (1665) een winkelloot van Amsterdam omstreeks 1660 te tekenen (afb. 3).⁵ Opnieuw blijken de Dam en omgeving een centrale plaats in het winkellandschap in te nemen.⁶ Het beursgebouw nam daarbij een bijzondere positie

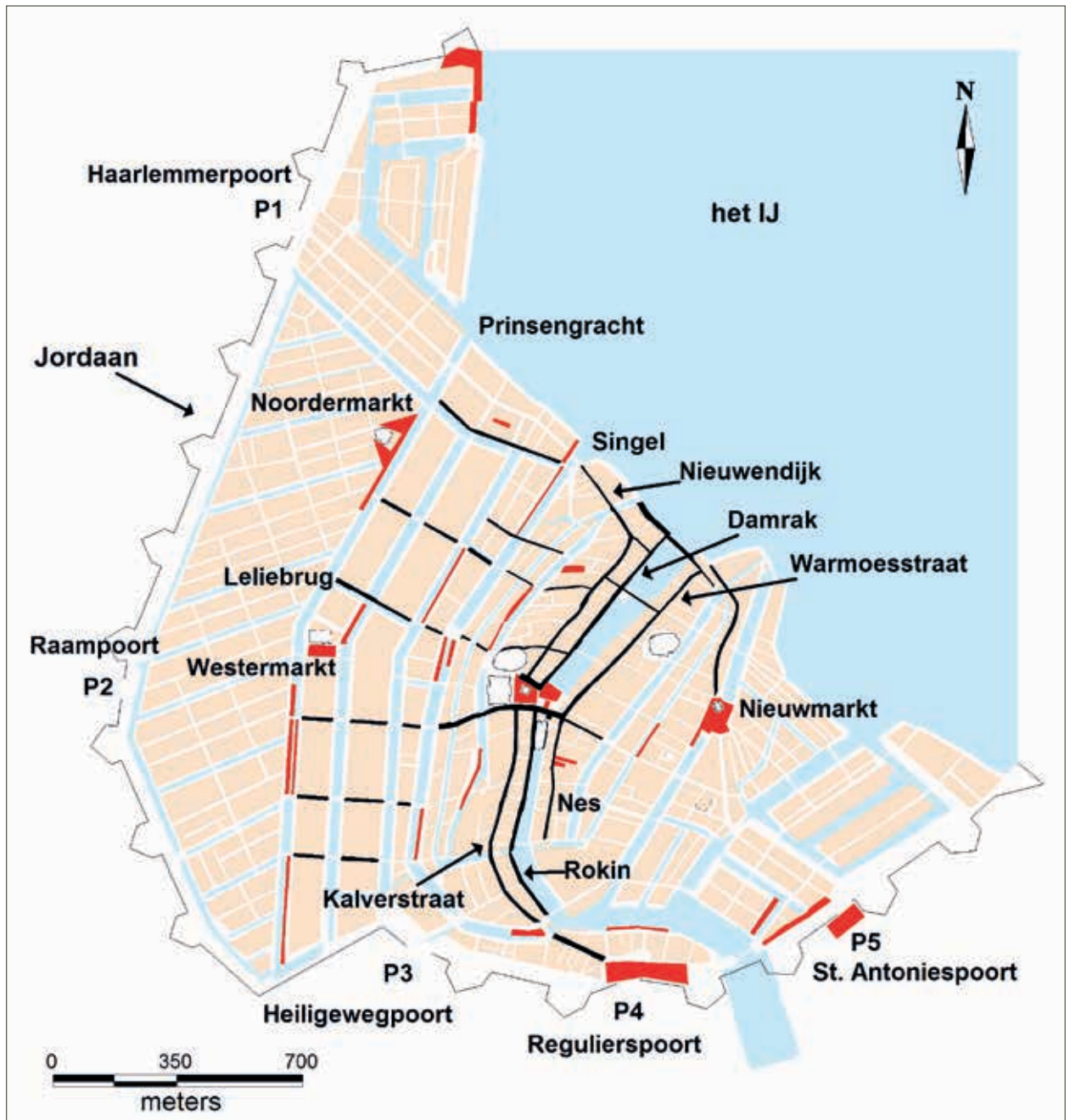

2. Winkellocaties in Amsterdam, 1585 (kaart auteur)

in, want op de bovenverdieping, die men met brede stenen trappen kon bereiken, bevond zich rondom een galerij met niet minder dan 123 winkelkassen. Buiten, op straatniveau in gemetselde bogen langs de zijgevels van de beurs en aan weerszijden van de ingang, bevonden zich ook winkels.⁷ Het winkelbedrijf was dus prominent aanwezig op en rondom de Dam. Ook op de Nieuwendijk waren winkels in overvloed, maar de belangrijkste winkelstraat was in deze jaren de Warmoesstraat. Dit was de plaats waar kostbare stoffen, luxe voorwerpen en modeartikelen naar Franse smaak

te koop werden aangeboden. Door dit aanbod aan *shopping goods* was het ook typisch een straat waar men kwam om te winkelen en niet slechts om aankopen te doen.

Op langere termijn bleek de positie van de Warmoesstraat evenwel niet onaantastbaar. Tijdens de stadsuitbreidingen aan het einde van de zestiende eeuw won de stad vooral aan de oostzijde aan ruimte en het was daar, aan de St. Antoniesbreestraat en Kloveniersburgwal, dat een deel van de welgestelde bovenlaag een onderkomen vond. Voor de bewoners van

3. Winkelstraten (zwart) en markten (rood), circa 1660 (kaart auteur)

dit oostelijk deel van de stad was de Warmoesstraat goed bereikbaar, maar in de loop van de zeventiende eeuw verschoof het woonmilieu van de elite onmiskenbaar naar de grachtengordel en daarmee naar de west- en zuidkant van de stad.⁸ Vanaf dat moment lag de Warmoesstraat heel wat minder gunstig. Vooral voor de bewoners van het zuidwestelijke en zeer welgestelde zuidelijke deel van de grachtengordel was de Kalverstraat de meest voor de hand liggende aanlooproute naar het hart van de stad. Uit die straat was inmiddels de overlast gevende ossenmarkt verdwenen. Het vollopen van de nieuwe wijken en de continuïteit van het stadshart als kernwinkelgebied gaf een bijzondere betekenis aan de radiaalstraten die vanuit de grachtengordel en de perifere wijken naar het centrum leidden.

Dat werden drukke aanlooproutes die vanuit het perspectief van de winkelier zeer geschikt waren voor het onderscheppen van passanten.

Het bewinkelingspatroon zoals dat in de loop van de zeventiende eeuw tot stand kwam, handhaafde zich zonder ingrijpende wijzigingen tot de stad na het midden van de negentiende eeuw opnieuw werd uitgebreid en ook in de nieuwe wijken belangrijke winkelassen ontstonden. Maar ook in die jaren en zelfs tot de dag van vandaag bleef in de oude stad het inmiddels bekende winkelpatroon voortbestaan: de Dam en de straten aan weerszijden van de Amstel vormden de hoofdwinkelassen en radiaalstraten waaierden vandaar uit naar wat ooit de randen waren van de stad (afb. 4). Deze grote mate van continuïteit was gewor-

teld in de structuur van het Amsterdamse stratenet-
werk. Die bepaalde immers de mate van toegankelijk-
heid van straten en daarmee de omvang van de
passantenstromen én de aantrekkelijkheid van een
straat als vestigingsplaats voor de detailhandel.

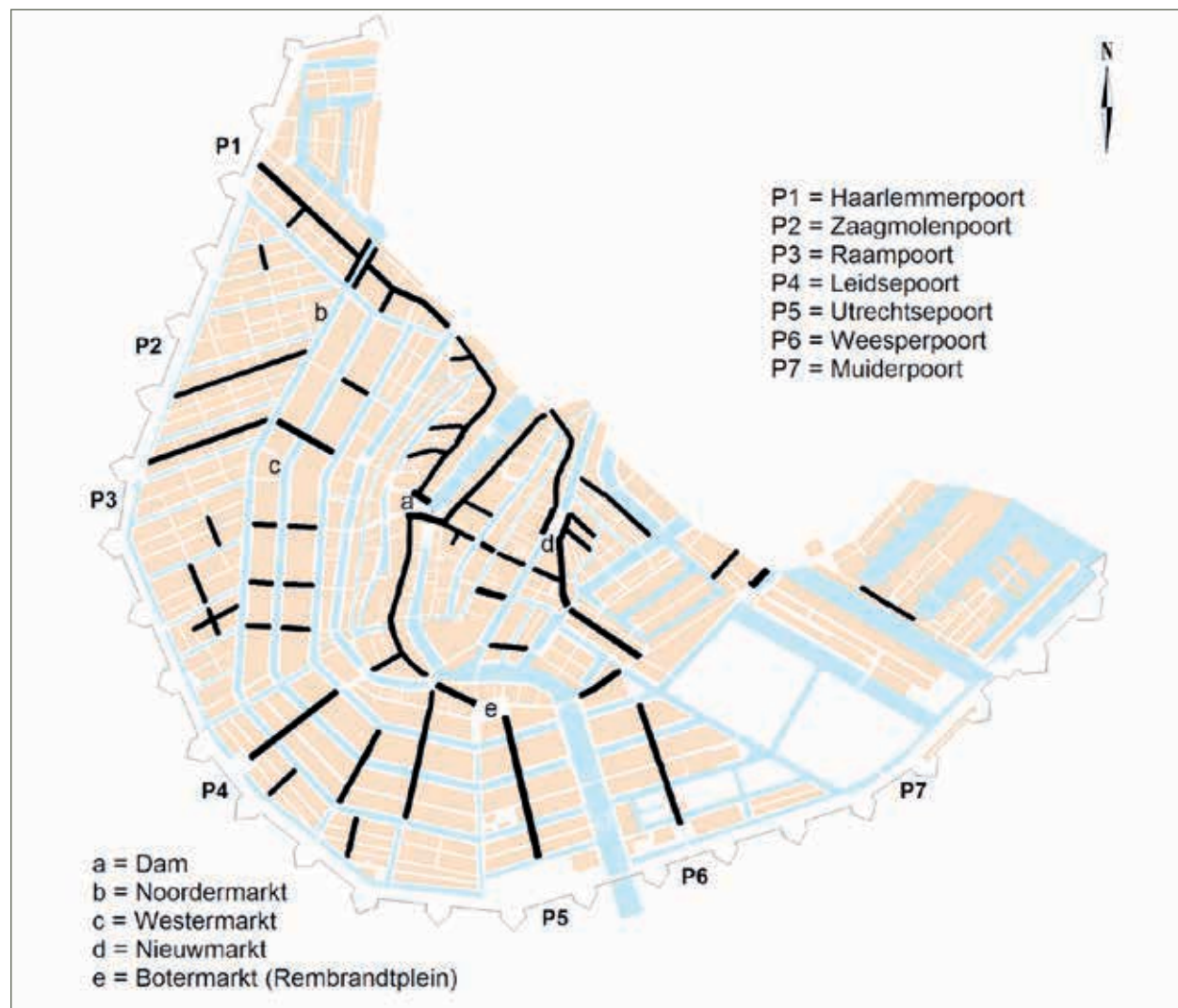
Het inzicht dat het winkelbedrijf zich bij voorkeur
vestigt op plaatsen die door hun positie in het straten-
netwerk veel passanten trekken, is niet nieuw, maar
het is pas sinds enkele decennia dat er technieken be-
schikbaar zijn om dit inzicht te toetsen en te kwantifi-
ceren. Hier is gebruikgemaakt van Space Syntax Ana-
lysis, een aan University College London ontwikkelde
techniek. Die maakt het mogelijk schattingen van de
mate van toegankelijkheid cartografisch weer te ge-
ven. In afb. 5 variëren die van donkerblauw (geringe
mate van toegankelijkheid) via groen en geel naar
rood (hoge toegankelijkheid). Duidelijk is te zien dat
in het pre-industriële Amsterdam de toegankelijkheid
sterk varieerde van straatsegment tot straatsegment
en dat segmenten met een hoge mate van toeganke-
lijkheid niet verspreid lagen over de stad, maar een
duidelijke concentratie vertoonden op en rond de Dam

en langs de winkelassen aan weerszijden van de Am-
stel. Deze strikt geometrische analyse van het Amster-
damse stratenpatroon bevestigt dat het hoofdwinkel-
gebied tot ontwikkeling is gekomen in het best
bereikbare deel van de stad.⁹ Ook de radiaalstraten die
vanuit de Dam uitwaaierden, behoorden tot de best
toegankelijke straten en straatsegmenten van de stad.
Naarmate men verder verwijderd raakte van de Dam
nam de toegankelijkheid van de straatsegmenten over
het algemeen af. Dat gold zelfs voor hoofdwinkelassen
als Nieuwendijk, Kalverstraat en Warmoesstraat.

HET AANZICHT VAN WINKELS EN WINKELSTRATEN IN DE ZESTIENDE EN ZEVENTIENDE EEUW

De grote mate van ruimtelijke continuïteit impliceert
niet dat ook het aanzicht van winkels en hun interieurs
onveranderd bleven. Het tegendeel is het geval. Vooral
aan de hoofdwinkelassen hebben winkeliers hun be-
drijf voortdurend aangepast aan de eisen van de tijd.
Ze moesten ook wel, want de prijzen van vastgoed aan
de belangrijke winkelstraten waren hoog en noopten
winkeliers bij de tijd te blijven.¹⁰ De veranderingen in

4. Winkelstraten in Amsterdam, circa 1851 (kaart auteur)

5. Toegankelijkheid binnen het stratennetwerk van Amsterdam, circa 1700 (kaart auteur)

het aanzicht van winkels en winkelstraten die in het onderstaande de revue zullen passeren, vonden dan ook het eerst aan de hoofdwinkelstraten plaats en sijpelden soms pas veel later door naar zij- en achterstraten en naar buurten buiten het hart van de stad. Dat diffusieproces is overigens niet eenvoudig te illustreren, omdat juist van dit type straten en buurten weinig beeldmateriaal beschikbaar is. Gelukkig beschikken we wel over boedelinventarissen. Dat zijn overzichten van de bezittingen en schulden van winkeliers die werden opgemaakt bij overlijden of na faillissement.¹¹ Die maakten het tevens mogelijk de realiteitswaarde van het gevonden beeldmateriaal te controleren.

In de meest algemene termen is de ontwikkeling van het Amsterdamse winkelapparaat in de periode van de zestiende tot het midden van de negentiende eeuw te karakteriseren als een verplaatsing van het winkel-aanbod van op de stoep en in de raamkozijnen naar een verkoopruimte achter de gevel. Pas ver na de Tweede Wereldoorlog zette een tegenbeweging in en werden winkelgoederen weer in toenemende mate bij de ingang en voor de gevel uitgesteld. De situatie in de zestiende eeuw is afgebeeld op een prachtige prent uit een werk van de geschiedschrijver en humanist Lambertus Hortensius over de wederdopers (afb. 6).¹² Het toont Amsterdamse wederdopers die vertrekken naar Münster en kleren en juwelen verkopen aan een winkelier. Die drijft zijn negotie in het in die tijd gebruikelijke Amsterdamse stadshuis met houten gevel en aflopende luifel. In de raamkozijnen staan goederen uitgesteld, ongetwijfeld op de horizontaal neergelaten onderluiken. Aan de luifel is koopwaar – in dit geval kleding – gehangen en dat maakt direct duidelijk dat we met een winkel te maken hebben.

De winkelier zelf staat niet in het voorhuis achter zijn hoog opgetaste 'veynsteren', maar op de stoep voor zijn huis. Daar heeft hij een zware houten tafel met dichte zijpanelen neergezet en onderhandelt hij met een van de wederdopers. Die tafel, 'thoochbanck' in de schriftelijke bronnen, staat uiteraard onder de luifel in de ruimte die (later?) wel de slagwoordt genoemd.¹³ Op de toonbank ligt geen handelswaar uitgesteld. Die vinden we op de vensters, waar ze ook beter beschermd is tegen regen en het vuil van de straat. De toonbank is de plaats waar de verkoper goederen toont die de belangstelling van de klant hebben gewekt. De verkoper prijst er de goederen aan en de klant beoordeelt ze op kwaliteit en uiterlijk. Aan de toonbank werd ook onderhandeld over de prijs en betalingscondities. Bij deze specifieke prent gaat het, zoals gezegd, niet om verkoop van goederen aan de consument maar om inkoop. Niettemin bevestigt de prent wat op grond van keuren en bouwhistorisch onderzoek al duidelijk is geworden. Het huis, de houten voorgevel met luifel, de uitstalling van winkelgoederen in vensters en het in gebruik nemen van de stoep voor het huis als winkelruimte: dat is zoals we ons het Amsterdamse winkel-

bedrijf in de zestiende eeuw moeten voorstellen.

Tijdens de zeventiende eeuw bleef het open karakter van winkels goeddeels voortbestaan. Zelfs in gevallen waar het keuren, vergelijken, onderhandelen en kopen zich in de winkelruimte afspeelden, werd de barrière van voorgevel en winkeldeur als het ware overbrugd door het tentoonstellen van winkelwaar in en voor de gevel. Deze continuïteit heeft alles te maken met de bouwwijze van het Amsterdamse stadshuis. Tegen het einde van de zestiende eeuw waren de volledig houten huizen grotendeels uit het Amsterdamse stadsbeeld verdwenen, maar de voorgevel van het doorsneewoonhuis bewaarde de herinnering aan de oude bouwwijze. Die voorgevel bestond vaak uit een hoge houten onderpui met daarop een dunne stenen gevel. Anders dan een zware stenen onderpui stond een onderpui van hout het aanbrengen van veel en hoge vensters toe. Dat bevorderde de lichtinval in het voorhuis en maakte het zeer geschikt als werk- of winkelruimte. Toch moeten we ons niet al te veel voorstellen van het zicht dat de consument vanaf de straat had op het interieur van het winkelvoorhuis. Vroeg in de ochtend en bij schemering was daar nauwelijks iets te onderscheiden, want kunstmatige verlichting was duur en getuige de vele inventarissen van winkelboedels die voor dit onderzoek zijn bestudeerd, was in het voorhuis slechts af en toe een lantaarn en heel soms een (koperen) kroon aanwezig.¹⁴ Maar zelfs bij daglicht was het zicht op het winkelinterieur beperkt. De in lood gevatte ruitjes waren klein, de doorzichtigheid van het glas was veel minder dan wij tegenwoordig gewend zijn en de veelvoorkomende luifel verduisterde het interieur. Daar komt nog bij dat de drie voet (circa 85 cm) brede stoep die in de meeste Amsterdamse straten te vinden was, voetgangers verhinderde dicht langs de gevels te lopen en *en passant* de inhoud van winkels in zich op te nemen.¹⁵ In en op de stoep bevonden zich immers trappen, keldervallen, pothuizen, stoepbanken, hekwerken en tal van andere obstakels. Hierdoor werd de detaillist gedwongen om ten minste een deel van zijn koopwaar in de gevel en voor de winkel te plaatsen.

Vanzelfsprekend kleefden er nadelen aan de presentatie van winkelgoederen in de vensters en voor de gevel. Sommige goederen konden beter niet blootgesteld worden aan het opwaaiende stof en vuil van de straat en aan de grijpgrage handen van gauwdieven. Winkeliers beschermden zich tegen diefstal door kleine objecten tentoon te stellen in wat wel kasjens werden genoemd.¹⁶ Het betrof losse beglaasde kastjes die in de vensters of op de onderluiken werden geplaatst en ook werden ze wel aan de ondergevel gehangen. Op een laatzeventiende-eeuwse afbeelding van het hoekhuis Kalverstraat-Wijde Kapelsteeg en de aangrenzende winkel aan de Nieuwezijdskapel zijn dergelijke winkelpakketten goed te zien (afb. 7). Feitelijk stonden winkels in uiterlijke verschijningsvorm nog dicht bij de kramen die op marktdagen in de stad werden opgezet.¹⁷

6. Wederdopers bij een Amsterdamse uitdragerij, zestiende eeuw (Bijzondere Collecties, UvA)

7. Winkeluitstallingen in de Kalverstraat bij de Nieuwezijdskapel, circa 1700 (Stadsarchief Amsterdam)

8. Winkels en winkelpothuizen aan de Zeedijk, tweede helft zeventiende eeuw (Stadsarchief Amsterdam)

Een goed beeld van een winkelstraat geeft een afbeelding van de omgeving van de Oudezijds- of Olofskapel in Commelins *Beschryvinge van Amsterdam* (afb. 8). Het intensieve grondgebruik in de onmiddellijke omgeving van Warmoesstraat en haven is daar prachtig te zien. Drie huizen met forse luifels zijn te onderscheiden. Te oordelen naar de winkelwaren die aan de luifels van de huizen links zijn opgehangen, gaat het om een hoedenwinkel en een uitdragerij. Maar de verkoop bleef niet beperkt tot de voorhuizen. Tegen de voorgevels bevindt zich een hele reeks pothuizen, die vanuit de woning (links, zonder deur) of rechtstreeks vanaf de straat (overige, met deur) toegankelijk waren. De pothuizen met een zelfstandige toegang vanaf de straat werden doorgaans apart verhuurd en leenden zich door hun ligging aan het met (gele) klinker bestrate voetpad uitstekend voor commerciële activiteiten. Schoenlappers hadden er vaak een werkplaats, maar ook de detailhandel vond er een onderkomen.

De afbeelding toont tevens een uithangbord. Daarvan waren er ontelbare in de stad. Over de Warmoesstraat schrijft Fokkens dat er 220 huizen staan en 230 uithangborden worden geteld.¹⁸ Daarnaast werden op en aan de luifel wel uithangtekens geplaatst. Winkels in komenijswaaren bijvoorbeeld, waar men naast grutterswaren ook spek en zuivel verkocht, waren te herkennen aan een in geschilderd hout uitgevoerde stapel kazen met daarop een of meerdere kluiten boter. Tabakswinkels, om een ander voorbeeld te

noemen, hadden als algemeen uithangteken houten tabaksrollen, kruideniers presenteerden zich vaak met koffiebaaltjes, de grutter met een molentje en suiker- en specerijenwinkels met een suikerkist.¹⁹

Juist omdat het winkelbedrijf zich deels voor de gevel afspeelde, kreeg het interieur doorgaans niet bijzonder veel aandacht. Uit de overgeleverde boedelinventarissen blijkt dat eenvoudige toonbanken, simpele houten wandrekken en af en toe een kruk of stoel de standaarduitrusting waren in de meeste winkels. Voorzien van eenvoudig uitgevoerde kasten is bijvoorbeeld het interieur van een Amsterdamse boekwinkel uit omstreeks het midden van de zeventiende eeuw (afb. 9). Als regel gold dat de koopwaar niet voor het grijpen lag, maar door de winkelier of het winkelpersoneel uit de verpakking werd gehaald om getoond, en bij voorkeur ook verkocht, te worden. Dat is goed te zien op de fraaie afbeelding van een lintwinkel (afb. 1). De winkelier staat achter de toonbank, met ellenmaat in de hand, en toont zijn koopwaar aan de klanten. De kast kan met een luik worden afgedekt om het lint tegen verkleuring en stof te beschermen. Vooral in kruidenierszaken was de variëteit aan verpakkingen soms verbijsterend. Op de planken van stellingen en kasten, in lades en op de winkelvloer bevonden zich daar vaak tientallen dozen, pakken, kisten, vaatjes, flessen, zakken, tonnen en noem maar op.

In de zeventiende eeuw was de scheiding tussen winkel en privévertrekken nog niet overal doorgevoerd. In

9. Interieur van een boekwinkel, circa 1661 (Bijzondere Collecties, UvA)

10. Interieur van een goudbrokaatwinkel, 1709 (Collectie Museum de Lakenhal, Leiden)

de jaren veertig treffen we soms in een winkelvoorhuis een bedstede en beddengoed aan. Bijvoorbeeld in het huis van Franchoy van Bercken, neurenbergier in de Oudebrugsteeg. Dit huis stond tot de nok volgestouwd met koopwaar en vooral in het voorhuis moet er geen doorkomen aan zijn geweest. Toch werden in dit voorhuis naast alle goederen ook een bed (i.e. matras), twee kussens, een peluwe (langwerpig onderkussen), drie dekens en twee lakens aangetroffen en was er kennelijk een bedstede aanwezig en in gebruik.²⁰

Gedurende de zeventiende eeuw veranderde er nauwelijks iets in het interieur van marginale winkeltjes. Het ligt voor de hand dat ook bij de aanbieders van dagelijkse benodigdheden de veranderingen over het algemeen niet erg groot waren. Voor aanbieders van

duurzame en luxe consumptiegoederen lagen de zaken ingewikkelder. Wie zich richtte op verkoop van modieuze goederen aan een koopkrachtig en statusbewust publiek kon het zich niet permitteren de trends op het gebied van woninginrichting te negeren, en liet het winkelinterieur aansluiten bij de mode van de tijd. Van een dergelijke aanpassing lijkt inderdaad sprake te zijn geweest. Voor zover we kunnen achterhalen, waren ook de winkels in duurzame en luxeartikelen in de eerste helft van de zeventiende eeuw uiterst eenvoudig ingericht, met simpele houten wandrekken en planken om de koopwaar op te slaan. In de boekhandel lijkt daar niet zo veel aan te veranderen, maar winkels van modieuze artikelen als stoffen en accessoires kregen in de loop van de tijd een uitbundiger aankleding.

Wandkasten vervingen de simpele rekken en kleur, ontwerp en decoratie van het winkelinterieur werden van groot belang geacht. Op een schilderij van een goudbrokaatwinkel van de hand van Matthys Naiveu is die zorg voor het winkelinterieur duidelijk te zien (afb. 10). De gouden accenten op de wandkast van de goudbrokaatwinkel sloten goed aan bij de smaak van de elite, die in de tweede helft van de eeuw een voorkeur had voor verguld snijwerk en opvallende ornamentiek in het woonhuisinterieur. En evenals in woonhuizen speelden in deze jaren ook in winkels spiegels een grotere rol in het interieur dan voorheen, terwijl schilderijen aan populariteit hadden ingeboet.

VAN DE STOEP NAAR ACHTER DE GEVEL: WINKELS IN DE ACHTTIENDE EN EERSTE HELFT VAN DE NEGENTIENDE EEUW

Vanaf het einde van de zeventiende eeuw en vooral in de achttiende eeuw veranderde het uiterlijk van winkels aan de belangrijke winkelstraten. Die veranderingen werden mede in gang gezet door de welgestelde Amsterdamse elite. Vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw ontstond bij hen onder invloed van Engelse en Franse voorbeelden een grotere behoefte aan daglicht in de woonvertrekken. Die wens werd gerealiseerd door het vervangen van glas in lood door grotere ruiten van helder glas die geplaatst werden in houten roeden. Tegen het einde van de zeventiende eeuw werden vaak ook de zware tussenstijl en tussendorpel uit het traditionele kruiskozijn verwijderd. Daardoor ontstond ruimte voor de plaatsing van een roedenraam over de hele breedte van de vensteropening.²¹ Tot slot werd de lichtinval in de vertrekken nog bevorderd door het vergroten van de vensteropening.

Diezelfde grotere ruiten in houten roeden werden ook toegepast in winkels en boden een veel beter zicht op het winkelinterieur. En de trend naar vergroting van het glasoppervlak stopte niet. In de achttiende eeuw werden de roeden steeds verder uit elkaar geplaatst en in de negentiende eeuw ging men door op de ingeslagen weg.²² Voor het winkelbedrijf had dit alles grote gevolgen. Tijdens de zestiende en zeventiende eeuw hadden winkels doorgaans een open karakter. Dat type winkels was er ook in de achttiende en negentiende eeuw, maar er is wel een verandering bespeurbaar. Meer dan voorheen werd winkelverkoop een activiteit die zich achter in plaats van voor de onderpui afspeelde. En dat kon nu ook, want de grotere ruiten en ruimere lichtinval hielden, op een andere wijze dan voorheen, de voor verkoop onmisbare band met de voorbijgangers op straat in stand.

Deze ontwikkeling stond niet op zichzelf, maar sloot aan bij veranderingen die al eerder in het woonhuis van de burgerij hadden plaatsgevonden. Daar was in de zeventiende eeuw de scheiding tussen publieke ruimte en privédomein aangezet en functioneerde de stoep eerder als een barrière dan als de vloeiende over-

gang tussen woonhuis en buitenwereld die deze ooit was. Het ligt dus voor de hand dat de meer besloten vorm van winkelhouden het eerst waarneembaar was aan de hoofdwinkelstraten en pas later, en vermoedelijk ook minder algemeen, elders in de stad doordrong. De verandering aan de hoofdstraten is goed te zien aan het winkelpand dat grensde aan de Nieuwezijdskapel en dat al eerder is afgebeeld (afb. 7). Uit afb. 11 blijkt dat in de tweede helft van de achttiende eeuw veel veranderd was. Niet alleen was de voorgevel op de eerste verdieping voorzien van moderne kozijnen, maar de luifel en de luiken voor de ramen in de onderpui waren verdwenen en daarmee de mogelijkheid om koopwaar voor de gevel uit te stallen. Wat resteerde waren tonnetjes in het venster die als een soort buitenreclame de consument in deze drukke winkelstraat op de hoogte moesten stellen van de koopwaar die er te vinden was.

Het verdwijnen van luifels was een van de meest opvallende veranderingen in het achttiende-eeuwse winkellandschap en droeg er aan bij dat de associatie van het winkelbedrijf met marktkraam en straathandel vervaagde. Nu de feitelijke verkoop en uitstalling van winkelwaar steeds meer achter de gevel plaatsvond, verloor de luifel zijn functie om klant en winkelgoederen te beschermen tegen weer en wind. Sterker nog, bij verkoop en presentatie in de winkelruimte zelf belemmerde de luifel de vrije toetreding van daglicht. Wat afbeeldingen van het achttiende-eeuwse Amsterdam ook duidelijk maken, is dat luifels en uitstallingen voor de deur weliswaar minder gebruikelijk werden, maar dat het traditionele stoepengebied met pothuizen, kelderingangen, stoepbanken, hekjes en tal van andere zaken in stand bleef. De strook direct grenzend aan de gevel werd nog altijd beschouwd als behorend bij de huizen en kon naar eigen goeddunken worden gebruikt. Daar veranderde tot na het midden van de negentiende eeuw niets aan. Het was pas met de verordening op het bouwen en slopen van 1 januari 1859 dat de overheid zich intensief ging bemoeien met de stoepen en pothuizen buiten de gevelrooilijn. Toch blijkt dat in een belangrijke winkelstraat als de Kalverstraat de winkeliers al lang voor die tijd uit eigen beweging obstakels voor de gevel verwijderden. Dat is niet vreemd, want toen het uitstallen van winkelwaar zich verplaatste naar het interieur, moest de potentiële klant dichterbij het winkelraam kunnen komen en dat ging moeilijk wanneer pothuizen, kelderingangen en hekken dat verhinderden (afb. 12).

In het licht van dit alles hoeft het niet te verbazen dat de onderpui van uiterlijk ging veranderen. Toen verkoop en uitstalling van koopwaar zich naar de winkelruimte verplaatsten, werd de functie van de winkelpui belangrijker. Die moest de beslotenheid bieden die de consument bij het keuren, kiezen en kopen op prijs stelde, maar tegelijkertijd moest de winkelpui voldoende open zijn om klanten een indruk te geven van het interieur en ze te verleiden binnen te treden. Het

11. Winkelpand in Kalverstraat, tweede helft achttiende eeuw (Stadsarchief Amsterdam)

12. De Kalverstraat in de tweede helft van de achttiende eeuw (Stadsarchief Amsterdam)

vergroten van het glasoppervlak, verwijderen van de luifel en opruimen van pothuizen en andere bouwsels waren pogingen dit te bewerkstelligen, en sommige winkeliers vervingen tevens de houten deuren door glasdeuren. Uiteindelijk leidden al deze aanpassingen tot de ontwikkeling van een specifiek op de detailhandel afgestemde onderpui. Afgaande op bouwtekeningen en afbeeldingen kwam deze 'emancipatie' van de winkelpui tot uitdrukking in maximalisering van de hoeveelheid glas en het accentueren van de ingangspartij. Dat laatste gebeurt vaak door het centraal in de gevel plaatsen van de ingang, door toevoeging van architecturale en decoratieve accenten en ook door

plaatsing van een dubbele (glas)deur.

Een volgend hulpmiddel in de strijd om aandacht van de passant en het winkelend publiek waren etalagekasten. Vermoedelijk onder invloed van Britse en Franse voorbeelden werden deze vanaf het begin van de negentiende eeuw aan de belangrijke winkelstraten een opvallend element.²³ Omstreeks 1825 was dit type uitgebouwde etalagekasten tamelijk algemeen in een drukke winkelstraat als de Kalverstraat. Dat blijkt duidelijk uit een door Frans Buffa uitgegeven prent van de Kalverstraat (afb. 13). Aan weerszijden van de straat bevinden zich tal van uitgebouwde etalagekasten die zich met nadruk aan de voorbijgangers presenteren.²⁴

13. De Kalverstraat bij de Dam, 1825 (Stadsarchief Amsterdam)

Enkele decennia later waren in dit deel van de Kalverstraat de uitgebouwde etalagekasten weer verdwenen en de in roeden gevatte ruiten waren er opnieuw groter dan voorheen. Evenals veel topgevels werden toen ook de onderpuien met een lijst afgesloten (afb. 14).

In dezelfde periode vond aan de belangrijkste winkellussen ook een proces van schaalvergroting plaats. Aangrenzende winkelpanden werden samengevoegd en van grote doorlopende etalages voorzien. Michael Anton Sinkel, een migrant en grondlegger van de befaamde 'Winkel van Sinkel' aan de Nieuwendijk, ging nog een stap verder. In 1821 kocht hij het bedrijfspand van zijn buurman, liet beide huizen slopen en op de

dubbele kavel verrees een splinternieuwe winkel naar ontwerp van de architect J. van Straaten. De pui van dit voor Amsterdamse begrippen grote winkelpaleis telde vijf openingen met halfronde bogen, waarvan er drie als etalage dienden en twee als toegang.

Met het verdwijnen van uitstallingen voor de deur ontstond aan de belangrijkste winkelstraten in toenemende mate een behoefte de winkelwaren zichtbaar in de winkel uit te stallen. Dat kon met glazen vitrinekasten en toonbanken met glazen ramen, maar ook de verlichting van het interieur werd belangrijker.²⁵ Het hoeft dan ook niet te verbazen dat in de winkelinventarissen uit de jaren veertig van de achttiende eeuw meer

14. De Kalverstraat bij de Dam, 1850 (Stadsarchief Amsterdam)

verlichtingselementen werden opgetekend dan in de zeventiende eeuw. In de meeste gevallen ging het daarbij om blakers, lage schotelvormige kandelaars geschikt voor het branden van kaarsen. In de schemering en avonduren leverden ze een bijdrage aan de verlichting van de winkel, maar de lichtopbrengst was heel gering en buiten het directe bereik van het kaarslicht moet het aardedonker zijn geweest.²⁶

In de tweede helft van de achttiende eeuw werden belangrijke technologische vernieuwingen gerealiseerd

die de lichtcapaciteit van de traditionele olielamp sterk opvoerden. Aan de nieuwe olielamp is de naam verbonden van de in Zwitserland geboren, maar in Frankrijk en Engeland werkzame François-Pierre Ami Argand (1750-1803). Zijn Argandlamp werd in de jaren 1780 in productie genomen.²⁷ Wanneer de eerste winkel met deze nieuwe lichtbron was uitgerust, weten we niet, maar in het begin van de negentiende eeuw was de lamp in de Kalverstraat geheel ingeburgerd, want in een in 1806 uitgegeven reisverslag wordt opgemerkt

dat daar iedere winkel zich 'om het zeerst beijvert, om zijnen luister door een schitterende werking van Engelse lampen te vertoonen; zoodanig, dat de gansche straat, die vrij lang is, slechts ééne *illuminatie* levert'.²⁸

Daarmee was nog geen einde gekomen aan de technologische vernieuwingen op het gebied van kunstlicht. In de eerste helft van de negentiende eeuw won – het eerst in Engeland – gasverlichting terrein. Zelfs in vergelijking met de Argandlamp bleek gaslicht in helderheid superieur. Voor particuliere woningen was steenkoolgasverlichting pas in de tweede helft van de eeuw geschikt.²⁹ Maar onder de winkeliers aan de hoofdwinkelstraten waren gaslampen al in het begin van de jaren dertig populair.³⁰ Het resultaat van de vernieuwingen in de lichtvoorziening die vanaf het einde van de achttiende eeuw gestalte hebben gekregen, waren helder verlichte winkelruimtes en etalages aan de belangrijke winkelstraten en elders waar winkeliers zich relatief hoge verlichtingskosten konden permitteren. Daarmee was de eeuwenlange afhankelijkheid van daglicht doorbroken en verdween de noodzaak winkelgoederen voor de deur, in het volle daglicht, uit te stallen. Het winkelbedrijf aan de hoofdstraten trok zich nu definitief terug achter de voorgevel, maar kunstlicht en het sterk vergrote glasoppervlak van ramen en vitrines handhaafden de noodzakelijke band met de passanten en het winkelend publiek op straat. Met de ontwikkeling van goed functionerend kunstlicht was ook voldaan aan een belangrijke voorwaarde voor schaalvergroting in het winkelbedrijf. Buiten het directe bereik van daglicht konden nu goederen worden uitgesteld en aan de klanten gepresenteerd. Het hoeft dan ook niet te verbazen dat het interieur van het grote manufacturenmagazijn van Sinkel aan de Nieuwendijk door een reeks Argandlampen werd verlicht.

SLOTOPMERKINGEN

Het is niet eenvoudig de ontwikkeling van de Amsterdamse detailhandel in een breder perspectief te plaatsen. Daarvoor ontbreken vooral in Nederland de noodzakelijke voorstudies. Maar duidelijk is wel dat de snelle economische en demografische expansie die aan het einde van de zestiende eeuw in Amsterdam inzette, daar voor grote veranderingen in het winkelap-

paraat zorgde. In relatief korte tijd nam de vraag naar consumptiegoederen zo sterk toe dat in de stad een omvangrijke en gedifferentieerde detailhandel tot stand kwam.³¹ Het aanbod moet voor welgestelde consumenten aantrekkelijk zijn geweest. In 1638 liet de Franse koningin-moeder Maria de Médicis zich na de officiële ontvangst immers rondrijden door de stad en ging zij volgens Barlaeus 'in verscheide winckels naerstigh vraegen na den prijs van waren en porceleinen'.³² Tijdens de grote stadsuitbreidingen van de zeventiende eeuw werd bovendien belangrijke vooruitgang geboekt op het gebied van bestrating, vuilafvoer, straatverlichting en verkeersregulering.³³ Daarvan profiteerde uiteraard ook de winkelende consument. In de meeste Britse steden vond deze vorm van 'urban improvement' pas een eeuw later plaats.³⁴

Niettemin is duidelijk dat het Amsterdamse winkelapparaat en ook het uiterlijk van de winkelstraten in de loop van de achttiende eeuw de vergelijking met metropolen als Londen en Parijs niet langer kon doorstaan. Juist het feit dat men daar relatief laat overging op het type 'urban improvement' dat Amsterdam al in de zeventiende eeuw realiseerde, maakte het er mogelijk de nieuwste inzichten en technieken te verwerken. Ook de ver uitstekende uithangborden en de stoepen met hekken, pothuizen, kelderingen en andere zaken maakten op bezoekers uit Londen en Parijs een ouderwetse indruk. Bovendien misten zij de grote etalageramen die daar aan het einde van de achttiende eeuw al gebruikelijk waren. Pas in de eerste helft van de negentiende eeuw en mede onder invloed van voorbeelden in Londen en Parijs begint het Amsterdamse winkelbedrijf aan een inhaalslag. Op bezoekers met een meer provinciale achtergrond maakten de winkels in Amsterdam overigens wel grote indruk. Isabella van Ittersum, bewoonster van landgoed Het Relae ten zuidoosten van Zwolle, bracht omstreeks 1800 een bezoek aan Amsterdam en meldt dat de Kalverstraat vol is van 'belles boutiques, qui surpassaient tout ce qu'on voit dans d'autres villes'.³⁵ Dat roept de vraag op hoe het winkelapparaat zich in andere Nederlandse steden heeft ontwikkeld. Afgezien van enkele losse opmerkingen, zoals die van Isabella van Ittersum, is daarover jammer genoeg nog vrijwel niets bekend.³⁶

NOTEN

- 1 Deze bijdrage is gebaseerd op het onderzoek dat ten grondslag ligt aan: C. Lesger, *Het winkellandschap van Amsterdam. Stedelijke structuur en winkelbedrijf in de vroegmoderne en moderne tijd, 1550-2000*, Hilversum 2013. Ik dank twee anonieme referenten en de redactie van dit tijdschrift voor hun opmerkingen en suggesties bij een eerdere versie van dit artikel.
- 2 Het kohier is uitgegeven in: J.G. van Dillen (red.), *Amsterdam in 1585. Het*

kohier der capitale impositie van 1585, Amsterdam 1941.

- 3 Zie voor een overzicht van de theorie op het gebied van detailhandelslocaties en verwijzingen naar literatuur Lesger 2013 (noot 1), 21-25.
- 4 C. Lesger, *Handel in Amsterdam ten tijde van de Opstand. Kooplieden, commerciële expansie en verandering in de ruimtelijke economie van de Nederlanden, ca. 1550-ca. 1630*, Amsterdam/Hilversum 2001, § 6.3 voor de Amsterdamse kooplieden aan het einde van de zestiende eeuw;

R.E. van der Leeuw-Kistemaker, *Wonen en werken in de Warmoesstraat van de 14de tot het midden van de 16de eeuw*, Amsterdam 1974 voor een uitvoerige analyse van de bewoners van de Warmoesstraat omstreeks het midden van de zestiende eeuw.

- 5 M. Fokkens, *Beschrijvinge der wijdt-vermaarde koop-stadt Amstelredam, van haar eerste beginselen, oude voorrechten... en, haar tegenwoordigen standt*, Amsterdam 1662; T. van Domselaar, *Beschryvinge van Amsterdam, haar eerste*

- oorspronk ... tot dezen tegenwoordige jare 1665, is voorgevallen, Amsterdam 1665.
- 6 Het was daar, aldus Van Domselaer 1665 (noot 5), vol van 'open winkels, van alderley slach van waren'. Met een 'open winkel' werd een in het voorhuis gehouden winkel aangeduid.
 - 7 O. Dapper, *Historische beschryving der stad Amsterdam, waerin de voornaemste geschiedenissen... vertoont worden*, Amsterdam 1663, 453. Zie tevens Joh.C. Breen, 'Topografische geschiedenis van den Dam te Amsterdam', *Jaarboek Amstelodamum* 7 (1909) 99-196, 148.
 - 8 Zie S.A.C. Dudok van Heel, 'Regent families and urban development in Amsterdam', in: P. van Kessel en E. Schulte (red.), *Rome - Amsterdam. Two growing cities in seventeenth-century Europe*, Amsterdam 1997, 124-145, 140 voor leegstand aan de St. Antoniesbreestraat en J.E. Abrahamse, *De grote uitleg van Amsterdam. Stadsontwikkeling in de zeventiende eeuw*, Bussum 2010 voor de grote stadsuitbreidingen van de zeventiende eeuw.
 - 9 Ik heb gebruikgemaakt van UCL Depth-map, versie 8.15.00c. Dit programma hanteert als rekenenheid de hoek die nodig is om van het ene straatsegment bij een volgend te komen. De resultaten van deze 'segment angular analysis' ver-tonen de meeste overeenkomst met de wijze waarop mensen zich in de praktijk door het stedelijk landschap bewegen. De hier gehanteerde analyse is beperkt tot het stratennetwerk *binnen* de stad en houdt dus geen rekening met de toegangswegen (over land en over water) naar de stad.
 - 10 Zie voor vastgoedprijzen aan verschillende straten Fokkens 1662 (noot 5), vooral 60-62 en 93.
 - 11 Boedelinventarissen worden aangetroffen in Stadsarchief Amsterdam, Desolate Boedelkamer (archief 5072).
 - 12 De prent zelf is in of kort voor 1614 gemaakt naar een verloren gegaan schilderij uit het midden van de zestiende eeuw. De scène valt te plaatsen in 1533/34, wanneer wederopers massaal naar Münster (het Nieuw Jeruzalem) trekken in afwachting van de wederkomst van Jezus.
 - 13 J.C. Waal, 'Oude winkelluifels te Amsterdam', *De Winkelier, Officieel orgaan van de Algemeene Winkeliersvereniging te Amsterdam* 23 (1923), 337-344, 341.
 - 14 Zie Stadsarchief Amsterdam, Desolate boedelkamer, inv.nr. 571, 157v-161 (20 januari 1646) en inv.nr. 622, 208v-211 (26 november 1699). In winkels waren lichtkronen dus zichtbaar eerder in gebruik dan in voorhuizen met uitsluitend een woonfunctie. Vergelijk C.W. Fock, '1600-1650', in: C.W. Fock (red.) *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900*, Zwolle 2001, 16-79, 43-44 en C.W. Fock, '1650-1700', in: idem, 81-179, 109. Zie voor het gebrek aan licht in Amsterdamse huizen K. Muizelaar en D. Phillips, *Picturing men and women in the Dutch Golden Age. Paintings and people in historical perspective*, New Haven/Londen 2003, 56-61.
 - 15 In de grachtengordel was de breedte van de stoep vastgesteld op maximaal vier voet (circa 115 cm): *Binnenstad* 235 (augustus 2009) als gepubliceerd op www.amsterdamseinnenstad.nl.
 - 16 In een kant- en stoffenwinkel in de Warmoesstraat blijken er enkele op de vliering te staan. '[G]eschilderde kasjens om op de vensters te zetten', heette het daar. En in het voorhuis werd opgetekend: 'een glaase en houte kas op het venster'. Stadsarchief Amsterdam, notarieel archief (5075), inv.nr. 5628, akte van 30.11.1706, 977-1011, 991-992.
 - 17 Dat hoeft niet te verbazen, want vooral in de eerste helft van de zeventiende eeuw exploiteerden sommige winkeliers naast hun winkel ook een marktkraam. L. Daniels in de St. Annenstraat 'uythangende de vergulde spiegel' dreef in het voorhuis inderdaad een winkel in spiegels, maar tevens bevatte de boedel een kraam met drie zijlen. Stadsarchief Amsterdam, Desolate boedelkamer, inv.nr. 572, 61v-67 (13 juni 1646).
 - 18 Fokkens 1662 (noot 5), 92. Het aantal van 220 huizen is redelijk nauwkeurig. Omstreeks het midden van de zestiende eeuw staan er 207 huizen in de Warmoesstraat, maar gezien de bevolkings-groei en toenemende spanning op de vastgoedmarkt is het niet onwaarschijnlijk dat na die tijd enkele panden zijn gesplitst. Het cijfer van 207 bij Van der Leeuw-Kistemaker 1974 (noot 4), 12.
 - 19 Zie J. van Lennep en J. ter Gouw, *De uithangteekens, in verband met geschiedenis en volksleven beschouwd*, deel 1, Amsterdam 1868, 115 e.v..
 - 20 Stadsarchief Amsterdam, Desolate boedelkamer, inv.nr. 570, 253-283v (6 juli 1644). Zie over bedden in deze periode Fock 2001 (noot 14), 40.
 - 21 H.J. Zantkuijl, *Bouwen in Amsterdam. Het woonhuis in de stad (een boek in afleveringen)*, Amsterdam 1975-1992, 210. Technisch was het vervaardigen van de grotere ruiten in de roedenramen geen probleem. Zie voor de wens tot meer licht in huis tevens J. Pijzel-Dommisse, '1700-1750', in: Fock 2001 (noot 14), 181-259, 187 en 194.
 - 22 Zantkuijl 1975-1992 (noot 21), 216.
 - 23 Zie de uitgebouwde etalagekasten aan de Strand in Londen omstreeks 1790 als afgebeeld in N. Cox, *The complete tradesman. A study of retailing, 1550-1820*, Aldershot 2000, 69.
 - 24 Uit een vergelijkbare door Frans Buffa uitgegeven prent voor het zuidelijk deel van de Kalverstraat (bij de Munt) blijkt dat de modernisering daar veel minder ver was voortgeschreden. Daar treffen we nog volop uithangtekens, pothuizen en ook de traditionele stoepbanken. De verklaring is uiteraard dat dicht bij de Dam de commerciële potentie van loca-
- ties het grootst was, de vastgoedprijzen het hoogst en de drang tot innovatie het sterkst.
- 25 Zie voor glastechnologie Zantkuijl 1975-1992 (noot 21), 198 en de afbeeldingen in R.W. Douglas en S. Frank, *A history of glassmaking*, Henley-on-Thames 1972, hoofdstuk 6. In grote winkels als die van Bahlman aan de Nieuwendijk had men blijkens een beschrijving door Gerrit Lamberts omstreeks 1830 zelfs een 'spiegelglazen wand'. Stadsarchief Amsterdam, Collectie Handschriften, inv.nr. 77.
 - 26 Dit te meer omdat de belangrijkste bron van kunstlicht, het haardvuur, in winkels ontbrak.
 - 27 E. Berkers, 'Een nieuw licht', in: H. Lintsen en M. Bakker (red.), *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890 III*, Textiel; Gas, licht en elektriciteit; Bouw, Den Haag/Zutphen 1993, 91-105, 98.
 - 28 Geciteerd bij D. Kouwenaar, *Tussen Dam en Muntplein. De levensgeschiedenis van de Kalverstraat*, [Den Haag] 1950, 82-83. In Nederland stond de Argandlamp ook bekend als Engelse lamp.
 - 29 Tot die tijd waren de aansluitkosten en de kosten van de lichtarmaturen voor velen nog te hoog. Bovendien gaf het gaslicht een grote hoeveelheid warmte af en had het tot de jaren veertig, toen men technieken ontwikkelde om het te zuiveren, vaak een onaangename geur die veroorzaakt werd door de verbranding van onzuiverheden uit de steenkool.
 - 30 Zie bijvoorbeeld het door de tekenaar Gerrit Lamberts op rijm voorgedragen verslag van een wandeling door Amsterdam. Daarin sprak hij van 'lichtend kolengaz' en dichtte hij: 'Als d'avond scheemring daalt dan opent ge Uwe kranen; En 't licht komt zich een weg in onze winkels banen' (Stadsarchief Amsterdam, Collectie Handschriften, inv.nr. 77, wandeling van Koningsplein naar Heiligeweg).
 - 31 Zie Lesger 2013 (noot 1), hoofdstuk 2, in het bijzonder tabel 2.2.
 - 32 Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren (dbnl.org), *De verzen en enige proza-gedeelten der blyde inkomst van Maria de Medicis*. Dit betreft de vertaling van Caspar Barlaeus, *Medicea Hospes* uit 1638.
 - 33 Zie Abrahamse 2010 (noot 8).
 - 34 Zie de bijdragen in J.H. Furnée en C. Lesger (red.), *The landscape of consumption. Shopping streets and cultures in Western Europe, 1600-1900*, Houndmills 2014.
 - 35 Geciteerd bij J.C. Streng, *Vrijheid, gelijkheid, broederschap en gezelligheid. Het Zwolse Sint Nicolaasgilde tijdens het ancien régime*, Hilversum 2001, 43.
 - 36 Een uitzondering is E. Steegen, *Kleinhandel en stedelijke ontwikkeling. Het kramersambacht te Maastricht in de vroegmoderne tijd*, Hilversum 2006.

DR. C. LESGER studeerde economische en sociale geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en promoveerde in 1990 op het proefschrift *Hoorn als stedelijk knooppunt. Stedensystemen tijdens de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd*. Hij houdt zich vooral bezig met de vroegmoderne tijd en publiceerde over

handel en kooplieden, de sociaal-ruimtelijke structuur van vroegmoderne steden en de economische geschiedenis van Amsterdam. Hij is verbonden aan de Afdeling geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam.

c.m.lesger@uva.nl

'WHERE THERE ARE PEOPLE, THERE IS TRADE'

RETAIL LOCATION PATTERN AND SHOP ARCHITECTURE IN AMSTERDAM, C. 1550–1850

CLÉ LESGER

This essay provides an overview of the evolution of the location and appearance of Amsterdam shops in the period from around 1550 to 1850. With the aid of a new technique (Space Syntax Analysis) it has been established that shops selling luxury goods were located in highly accessible areas within the Amsterdam street network. In practice this meant in the vicinity of Dam Square, the old riverbanks either side of the River Amstel, and along the radial streets running from the city gates and outlying districts into the city centre. Because the street pattern of the early modern part of Amsterdam changed very little, existing accessibility patterns and thus also the retail function of the old shopping streets endured. Even today those old retail development patterns are still apparent. Shops selling food and other daily necessities were – in line with existing location theories – dispersed across the city.

For centuries Amsterdam shops had an open character reminiscent of market stalls. Shopkeepers placed their wares on the stoop, on window ledges and on fold-down lower shutters, or they hung the goods from the well-nigh ubiquitous awnings. This practice was hardly surprising since the front part of the house was usually poorly lit, and steps, cellar doors, cellar shops and other obstacles prevented pedestrians from walking close to the facades. As such, the facade and the stoop served as the shopkeeper's display case. It was not until the late seventeenth century and more espe-

cially during the eighteenth century that the shops on the main shopping streets started to place their wares inside the building, thereby following the example of shops in London and Paris and responding to the well-to-do clientele's desire for privacy. This transition was aided by the introduction of timber mullion and transom windows with large panes of clear glass, the removal of awnings and the clearing of obstacles on the stoop. In addition, from the late eighteenth century there were technological innovations in interior lighting (Argand oil lamp and gas lamp), while the second half of the eighteenth century saw the emergence of the first 'real' shopfronts with accentuated entrances.

With the relocation of the merchandise from the facade and the stoop to the shop space behind the facade, the furnishing of this space gained in importance. The sometimes exceedingly austere sixteenth- and seventeenth-century interiors, especially in the shops selling luxury goods on the main shopping streets, started to give way to interiors with beautifully decorated counters, cabinets and display cases. From the beginning of the nineteenth century, and once again influenced by London and Paris, the vital link with the public in the street was maintained via projecting shop windows and later by flat display windows and lavish lighting of the shop interior. At the same time, the first examples of the chain store made their appearance in Amsterdam.

1. Gereconstrueerde Frauenkirche en Neumarkt in Dresden, 2011 (via Wikimedia Commons)

'KEIN ÄSTHETISCHES HEIL, AUSSER IM ALTERSWERT?'¹

OVER HET ACTUELE DUITSE RECONSTRUCTIEDEBAT

SARA STROUX

2. Molen Windlust in Burum voor de brand, 2009 (foto Foppe Hoekstra, via Wikimedia Commons)

3. Herbouw molen Windlust, 2014 (foto Jan Beets)

‘Uniek’ noemde minister Bussemaker van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap het besluit dat de in 2012 volledig afgebrande en inmiddels herbouwde molen Windlust in Burum de status van rijksmonument mag behouden (afb. 2 en 3).² Dit besluit werd genomen nadat de gemeente Kollumerland en de Raad voor Cultuur een positief advies voor behoud als rijksmonument hadden uitgebracht en meerdere kamerleden herhaaldelijk op behoud van de status hadden aangedrongen. Kern van de discussie was het nagenoeg volledige verlies van de materiële authenticiteit van de molen, waarvan alleen enkele balken en ijzeren onderdelen konden worden hergebruikt. Minister Bussemaker argumenteerde in lijn met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), die de procedure voor afvoering van het monumentenregister al in gang had gezet, namelijk dat door de brand het historische bouwwerk vernietigd was en aan de gereconstrueerde molen geen bouwhistorische waarde meer toegekend kon worden. In de besluitmotivering van de RCE wordt verder verwezen naar de wettelijke kaders die bepalen dat de vijf criteria die voor de beoordeling van de monumentwaardigheid van een bouwwerk worden gehanteerd onlosmakelijk in relatie staan ‘tot de authentieke materie van de in het verleden vervaardigde zaak’.³ De voorstanders van behoud van de monumentenstatus verdedigden hun standpunt door te stellen dat ‘niet de leeftijd van het hout, maar de leeftijd van het collectief geheugen [...] doorslaggevend is voor de monumentale status’ van de molen.⁴ In hun betoog bevoeren de gemeente en de Raad voor Cultuur dat de

4. Ledenlokalen Artis kort na de oplevering in 1870 (foto Pieter Oosterhuis, Stadsarchief Amsterdam)

5. Ledenlokalen Artis na de verbouwing in eigentijdse vormtaal, 2015 (foto auteur)

herinneringswaarde van de molen als verwijzing naar de agrarische geschiedenis van Burum, de beeldwaarde voor het dorp en het terugbrengen van de werktuigbouwkundige functie samen voldoende aanleiding boden om de reconstructie de monumentstatus te verlenen. Tevens verweet de gemeente in haar advies de RCE wat betreft waardering een gedateerde houding, door ensemble- en beeldwaarden slechts als additionele waarden te beschouwen. Door politiek toedoen is deze keer het debat rond materiële authenticiteit en de vraag in hoeverre reconstructies van (vermeende) monumenten binnen het werkterrein van de institutionele monumentenzorg vallen snel weer verstomd.

De ophef rond de herbouw van de molen van Burum is echter slechts één van meer gevallen waaruit blijkt dat de institutionele monumentenzorg, vertegenwoordigd door de RCE, op gespannen voet kan staan met het reconstrueren van verdwenen gebouwen (of delen ervan); én dat meningen over dit onderwerp binnen de verschillende monumenteninstanties verdeeld kunnen zijn. Een ander recent voorbeeld is de discussie rond de vraag of bij de transformatie van de heropende Ledenlokalen van Artis de negentiende-eeuwse attiekverdieping en kap van het middendeel zouden worden herbouwd (afb. 4 en 5). Deze bouwdelen waren tijdens

de Tweede Wereldoorlog verwoest, bij de aanslag van verzetsstrijders op het Bevolkingsregister dat hier destijds was gehuisvest. Terwijl Bureau Monumenten & Archeologie Amsterdam instemde met een historisch verantwoorde reconstructie, door architectenbureau Rappange & Partners, was de RCE daar tegen. Het voornaamste argument van de RCE tegen reconstructie was blijkbaar dat de verzetsdaad door de reconstructie 'min of meer zou worden "uitgewist"'.⁵ Op aandringen van de RCE werd voor een hedendaags ogende toevoeging gekozen. In beide gevallen is het optreden van de RCE in lijn met het rijksbeleid ten opzichte van reconstructies, dat erop is gericht 'reconstructies van monumenten zo veel als mogelijk tegen te gaan'.⁶

Dit principe is in Nederland de laatste jaren onder druk komen te staan waar het gebouwd erfgoed van de Moderne Beweging betreft. De vaak gehoorde – en ook in het geval van molen Windlust door de RCE gebruikte – redenering dat de gestage vervanging van bouwdelen tijdens restauratiewerkzaamheden iets wezenlijk anders is dan de (bijna) volledige vervanging van bouw materiaal na een calamiteit, is met projecten als bijvoorbeeld de restauratie van Sanatorium Zonnestraal op de achtergrond niet overtuigend (afb. 6 en 7). Zo is Wessel de Jonge aan de hand van eigen restauratie-

6. Hoofdgebouw Sanatorium Zonnestraal tijdens de restauratiewerkzaamheden, 2001 (foto G.J. Dukker, RCE)

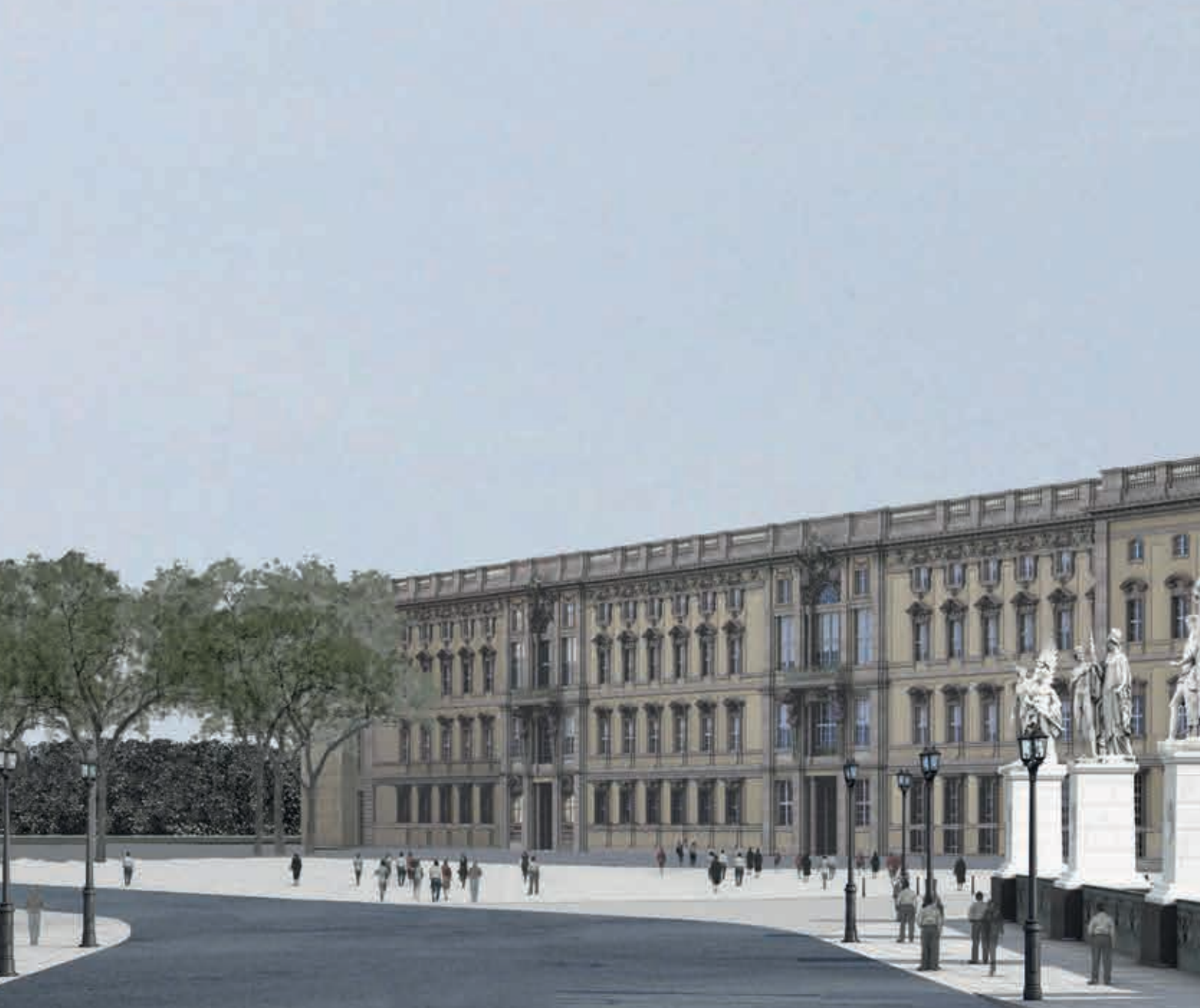

7. Hoofdgebouw Sanatorium Zonnestraal na de restauratie en reconstructie, 2007 (foto Kris Roderburg, RCE)

opdrachten de vraag nagegaan welke mate van reconstructie tot falsificatie leidt en waar de grens daarbij ligt.⁷ Hij komt tot de conclusie dat bij een grootschalig restauratieproject zoals Zonnestraal de acceptatie van verregaande reconstructies ondanks nauwelijks aanwezige originele materialen door de verantwoordelijke monumenteninstanties (ook de RCE) groot was en deze doorgaans in aanmerking kwamen voor subsidie.⁸ In deze context past het dat de gemeentelijke monumentenzorg in Hilversum in haar lijst van uitgangspunten voor restauraties van modern erfgoed de 'authenticiteit van het ontwerp' boven de 'authenticiteit van materiaal' plaatst, wat geregeld tot (deel)reconstructies van gebouwen heeft geleid.⁹

Het zou ongetwijfeld verhelderend zijn om meer gevallen van gerealiseerde en verhinderde reconstructies nauwgezet te belichten, maar de hier geschetste projecten laten al duidelijk zien dat er in de eenentwintigste eeuw een kloof is ontstaan tussen de theoretische (beleids)kaders van de institutionele monumentenzorg aan de ene en de dagelijkse praktijk binnen de erfgoedsector en maatschappelijke behoeften aan de

andere kant. Des te meer verbaast het dat er tegenwoordig binnen wetenschappelijke kringen in Nederland weinig aandacht aan dit onderwerp wordt besteed, laat staan dat er diepgaander onderzoek naar wordt verricht. Vandaar dat dit artikel de blik richt op de situatie in Duitsland en het dispuut rond reconstructies dat onder Duitse wetenschappers al een aantal jaren intensief wordt gevoerd. De Duitse activiteiten op dit terrein bieden een goed inzicht in veelvoorkomende motieven voor reconstructie, door de eeuwenoude maatschappelijke behoefte naar herbouw van verdwenen gebouwen te onderzoeken. Ze geven inzicht in de belangrijkste argumenten voor en tegen reconstructies. Tevens kan men een aantal lessen leren over waar de toekomstige uitdagingen voor de erfgoedsector met betrekking tot het onderwerp 'reconstructie' liggen en welke vragen voor toekomstig onderzoek relevant zouden kunnen zijn. Een breedgedragen consensus over de definitie van het begrip 'reconstructie' bestaat binnen vakkringen niet. Voor dit artikel wordt het begrip 'reconstructie' in navolging van de Duitse wetenschappers Winfried Nerdinger en

8. Simulatie van de noordwestgevel van het gereconstrueerde Berlijnse stadspaleis (© Stiftung Berliner Schloss – Humboldtforum/Franco Stella)

Uta Hassler in de zin van ‘iets herbouwen dat door welke omstandigheden dan ook verloren is gegaan’ breed opgevat en synoniem aan herbouw gebruikt.

RECONSTRUCTIEGOLF IN DUITSLAND

De reden dat men zich in wetenschappelijke vakkringen in Duitsland zo intensief met het onderwerp ‘reconstructie’ bezighoudt, is het sinds medio jaren tachtig van de twintigste eeuw gestaag toenemende aantal reconstructies en initiatieven tot reconstructies van vaak tijdens de Tweede Wereldoorlog vernietigde gebouwen.¹⁰ Deze reconstructieprojecten zijn meestal gebouwen die van bijzonder belang zijn voor de identiteit van het land, een stad of regio of die het beeld van stedenbouwkundige ensembles moeten completeren of aantrekkelijker maken. Bekende en in vakkringen fel omstreden voorbeelden zijn de omvattende recon-

structie van Dresdens Neumarkt met Frauenkirche (afb. 1)¹¹ en de deelreconstructie van het Berlijnse stadspaleis (afb. 9 en 10).¹² Tot de internationaal minder bekende voorbeelden behoren bijvoorbeeld de reconstructie van de oude stadsbibliotheek in Frankfurt am Main¹³ en de deelreconstructie van het stadspaleis in Potsdam.¹⁴ Een blik op de Duitse reconstructieprojecten laat zien dat met name geëngageerde burgers, mecenasen uit het bedrijfsleven en politici zich voor de herbouw van de verloren gebouwen of stedelijke ruimtes inzetten, terwijl monumentenzorgers en architecten zich meestal principieel tegen reconstructie uitspreken. Op grond van schijnbaar onverzoenbare standpunten van verschillende betrokkenen en de door de samenleving steeds vaker geuite wens naar reconstructies zijn in de afgelopen jaren in Duitsland opmerkelijke onderzoeksprojecten tot stand geko-

men, die het fenomeen ‘reconstructie’ vanuit verschillende perspectieven en met uiteenlopende doelen belichten.

RECONSTRUCTIES IN HISTORISCH PERSPECTIEF

De wetenschappers Nerdinger en Hassler hebben de controversiële discussies als aanleiding genomen om reconstructies van verdwenen gebouwen als ‘culturele handeling’ binnen de eeuwenoude bouwgeschiedenis te onderzoeken. Voor hun project *Die Geschichte der Rekonstruktion – Konstruktion der Geschichte* verzamelden zij meer dan honderd voorbeelden van gereconstrueerde bouwwerken uit verschillende continenten en bouwperiodes, waarbij de beschreven ‘biografieën’ ingaan op de bouwpraktijk, de paradigma’s en de waardesystemen van de desbetreffende bouwperiode.¹⁵ De voorbeeldprojecten gaan vergezeld van artike-

len van onderzoekers afkomstig uit de domeinen monumentenzorg, bouw- en architectuurgeschiedenis, archeologie en cultuurwetenschappen. Volgens de initiatiefnemers van het project ligt de noodzaak om een overzicht van de geschiedenis van herbouw te geven enerzijds in de vaak normatieve en moraliserende uitspraken van monumentenzorgers, die hun redeneringen baseren op het gedachtegoed van voorgangers en pioniers van de wetenschappelijk georiënteerde monumentenzorg zoals John Ruskin en centrale documenten zoals het Charter van Venetië. Anderzijds is deze noodzaak gelegen in het feit dat de architectuurgeschiedschrijving met name op de geschiedenis van innovatie en vooruitgang is gericht en daardoor conserverende, herhalende of de geschiedenis ‘terugdraaiende’ stromingen ongeschreven blijven.¹⁶ Het grote aantal voorbeelden vult zodoende een gat in de

architectuurhistoriografie. Tevens ontkrachten Nerdinger en Hassler beweringen als die van minister Bussemaker, dat het behoud van de monumentenstatus van de molen van Burum 'uniek' zou zijn. Wellicht geldt dit in Nederland, maar als men de blik buiten de landsgrenzen richt, houdt deze bewering geen stand. Ook het in 1995 tijdens de grote Hanshin-Awaij-aardbeving volledig vernielde Jugobankan-gebouw in Kobe mocht na de reconstructie (1995-1998) op de monumentenlijst ingeschreven blijven staan.¹⁷

Daarnaast steunen de opgevoerde voorbeelden in hun veelheid – zonder beroep op volledigheid – de these van de initiatiefnemers dat de architectuurgeschiedenis al vanaf de Oudheid en in vele culturen ook een geschiedenis van reparaties en reconstructies is.¹⁸ De tegenwoordige reconstructiegolf in Duitsland is derhalve niet per se een nieuw fenomeen, maar moet als expressie van een eeuwenoude culturele handeling worden gezien. De blik op de huidige situatie in Nederland of Engeland, waar systematisch onderzoek naar dit onderwerp nog ontbreekt, laat bovendien zien dat de praktijk van reconstructies geenszins een Duitse bijzonderheid is.¹⁹ Dit is tijdens de Duitse reconstructiedebatten overigens wel vaak gesuggereerd, met verwijzing naar de cesuren binnen de Duitse geschiedenis – de vernielingen tijdens de Tweede Wereldoorlog, de deling van Duitsland en de hereniging in 1990.²⁰

CONTINUÏTEIT VAN MOTIEVEN

De zoektocht naar de 'geschiedenis van reconstructies' laat een scala aan doelstellingen en motieven zien voor het terugbrengen van verdwenen bouwwerken. Door middel van het goed onderzochte corpus van reconstructieprojecten zijn in het kader van het onderzoeksproject *Die Geschichte der Rekonstruktion – Konstruktion der Geschichte* verschillende motieven naar voren gekomen die – zoals de auteurs benadrukken – geen afgerond beeld geven en bij verschillende projecten kunnen overlappen. Opvallend is het feit dat de meerderheid van de beschreven motieven haar betekenis door de eeuwen heen behouden heeft, met name als het gaat om reconstructies

- van bouwwerken die religieuze of architectonische continuïteit waarborgen, zoals de herbouw van kerken, kathedralen of tempels;
- vanuit nationale, politieke en dynastieke redenen;
- van symbolen en beelden van een stad ter instandhouding van het 'culturele geheugen' of om een beeldbepalend ruimtelijk ensemble terug te brengen met als voorbeelden onder andere Middelburg en Dresden;
- ter herinnering aan personen en gebeurtenissen zoals de herbouw van Atelier Brancusi in Parijs.

De auteurs beschouwen reconstructies met het doel 'geschiedenis' voor commerciële doeleinden in te zetten – denk aan vrijetijdsbesteding en winkelen – als een meer recente ontwikkeling, die het gevolg is van het opkomend massatoerisme sinds de late negentiende eeuw. Eveneens op de toeristenindustrie en kennisoverdracht gericht zijn archeologische reconstructies waarbij bouwwerken herrijzen op grond van hypothetische aannames door archeologen.²¹ Terwijl de motieven en doelstellingen van reconstructies door de eeuwen heen vaak dezelfde zijn, wisselen de onderliggende idealen binnen de architectuur, monumentenzorg en maatschappij grondig, en als gevolg daarvan de constructieve en esthetische gedaante van de gereconstrueerde gebouwen. De onderzochte voorbeelden spiegelen de bandbreedte van vrije en nieuw geïnterpreteerde reconstructies, tot reconstructies die wetenschappelijk zijn verantwoord op basis van fysieke, beeld- of tekstbronnen. Deze breedte aan mogelijke uitvoeringen en de omvang van het onderzochte tijdsbestek verduidelijken dat elke poging om het begrip 'reconstructie' nauwkeurig te definiëren tot mislukking is gedoemd. De auteurs van het onderzoeksproject houden rekening met dit probleem door het begrip 'reconstructie' vrij breed op te vatten, analoog aan het overwegend neutrale en weinig specifieke begrip 'herstel' (*Wiederherstellung*). Op basis van hun onderzoek concluderen zij dat de handeling om iets dat om welke redenen dan ook veranderd of vernield werd, dusdanig te herstellen dat het zo veel mogelijk op een vroegere staat lijkt, vele eeuwen oud is. De begrippen die deze handeling omschrijven, zijn echter tijdgebonden en aan verandering onderhevig, ze verschillen per taalgebied en zijn vaak onvoldoende gedefinieerd.²² Net als in het Nederlands beschrijven bijvoorbeeld in het Duits de begrippen *restaurieren* (restaureren) en *rekonstruieren* (reconstrueren) vaak dezelfde bezigheden.

STANDPUNTEN BINNEN MONUMENTENZORG – VOOR EN TEGEN RECONSTRUCTIES

Wat valt nu van het onderzoeksproject *Geschichte der Rekonstruktion* te leren over de standpunten en de rol die monumentenzorgers ten opzichte van het onderwerp 'reconstructie' innemen? Herhaaldelijk wijzen de auteurs in de publicatie op het feit dat veel monumentenzorgers en monumentenzorginstanties reconstructies traditioneel afwijzen. Deze afwijzende houding is gebaseerd op de grondbeginselen van de wetenschappelijke monumentenzorg, die zich aan het eind van de negentiende eeuw als tegenreactie op het historisme ontwikkelde: de nadruk ligt hierbij zoals bekend op de ouderdoms- en bronwaarde (*Alters- und Zeugniswert*) van een monument en in het verlengde hiervan op de oorspronkelijke bouwsubstantie (*Bausubstanz*), die samen met de zichtbare tekenen van het verouderingsproces en veranderingen door gebruik

behouden dient te worden. Omdat de huidige moderne westerse monumentenzorg hoofdzakelijk op deze paradigma's berust, is de stelling van Nerdinger op het eerste gezicht begrijpelijk, namelijk dat volledige reconstructies van gebouwen niet tot het takenpakket van monumentenzorg horen. Derhalve, redeneert Nerdinger, hebben monumentenzorgers van ambtswege geen medezeggenschap in vraagstukken rond reconstructies.²³ Het voorbeeld van de molen van Burum laat zien dat de betrokkenen bij de RCE met dezelfde argumenten beweren dat de nieuwbouw van de molen niet tot de taken van de institutionele monumentenzorg behoort. Dit voorbeeld laat echter ook zien dat opinie- en besluitvormingsprocessen bij reconstructies dikwijls complexer zijn dan op het eerste gezicht lijkt en dat reconstructies bovendien ook 'onvrijwillig' een opgave voor de monumenteninstanties kunnen worden. Het feit dat de architectuurhistoricus Nerdinger meerdere deskundigen op het gebied van monumentenzorg als medeauteurs voor zijn project bereid heeft gevonden, laat bovendien zien dat behoud, completering en herstel van historisch belangrijke gebouwen traditioneel nauw met elkaar verbonden zijn.

Een van hen is Heinrich Magirius, die als *Landeskonservator* (directeur van de regionale monumentenzorg) van de deelstaat Sachsen verschillende groot-schalige reconstructieprojecten heeft begeleid. Hij pleit voor een open houding en voor medewerking van monumentenzorginstanties voor het uitzonderlijke geval dat op verzoek van burgers of maatschappelijke organisaties verdwenen gebouwen gereconstrueerd worden. Als voorbeeld noemt hij de reconstructie van de Frauenkirche, waarbij de Dresdener monumentenzorgers hebben ingezet op behoud van zo veel mogelijk historische bouwsubstantie en een zo groot mogelijke overeenstemming van constructiewijzen en uiterlijk met het voorhanden bronnenmateriaal (afb. 1). Magirius ziet bij dit soort projecten de rol van de monumentenzorger als die van een vakbekwame deskundige die de opdrachtgever zou moeten adviseren over hoe en wat te reconstrueren;²⁴ een bij deelreconstructies in het kader van restauratieprojecten sowieso gebruikelijke en beproefde praktijk. Want het domein van de monumentenzorg kan zich volgens Magirius zonder de 'culturele behoefte' van de maatschappij niet handhaven.²⁵

Richtinggevend in deze samenhang is het onderzoek van cultuurhistorica Aleida Assmann, die in 2014 de Dr. A.H. Heinenprijs voor Historische Wetenschap van de KNAW kreeg toegekend voor haar werk op het gebied van de herinneringscultuur. Zij beschouwt de huidige reconstructiegolf in Duitsland als een paradigmaverschuiving in de omgang door de maatschappij met het verleden en de toekomst: 'Der Blick wendet sich ab von der Zukunft als Generalversprechen des Neuen und konzentriert sich auf die Möglichkeit der Wiederherstellung und Erneuerung von Vergange-

nem.'²⁶ Architectuur is in deze visie het middel om voorbij tijden in de tegenwoordige tijd terug te halen en dergelijke reconstructies zijn te beschouwen als een uitdrukking van de nieuwe opvatting van tijd en geschiedenis. Volgen we het betoog van Assmann, dan zouden reconstructiepogingen en de traditionele rol van de monumentenzorg (het behouden en conserveren van getuigen uit het verleden) eensgezind naast elkaar kunnen bestaan, te meer omdat het aantal complete reconstructies in verhouding tot het gehele monumentenbestand slechts een randfenomeen vormt.

Dat echter van een vreedzame co-existentie geen sprake kan zijn, is waarschijnlijk te wijten aan het feit dat van een reconstructie van een vernield gebouw een potentiële bedreiging uitgaat. Enerzijds verrijzen, zoals Assmann terecht opmerkt, reconstructies slechts zelden op onbebouwde, braakliggende terreinen, zodat de afbraak van ondertussen eveneens historisch geworden en mogelijk behoudenswaardige bouwsubstantie een reële bedreiging is. Een voorbeeld hiervan is de omstreden sloop van het Berlijnse Palast der Republik (1976-2008) ten gunste van de gedeeltelijke reconstructie van het oude stadspaleis (afb. 8, 9 en 10). Aan de andere kant komen het behoudsaspect en de identiteit van monumentenzorg onder druk te staan door de mogelijkheid om historische bouwwerken na hun verdwijnen ook zonder gebruik te maken van oorspronkelijke bouwsubstantie te herbouwen. In dit opzicht is een uitspraak van Winfried Nerdinger van belang. Evenals Aleida Assmann beschouwt hij reconstructies als een uitdrukking van een tijd- en cultureel gebonden herinneringscultuur en hij concludeert dan ook: 'Wenn es vorrangig darum geht, die Erinnerung über Architektur zu bewahren, muss die bauliche Substanz nicht zwingend "original" sein.'²⁷

STANDVASTIGHEID VAN OPVATTINGEN IN DE MONUMENTENZORG: OUDERDOMSWAARDE, BRONWAARDE EN BEHOUD VAN SUBSTANTIE

De moderne westerse monumentenzorg beschouwt het als haar hoofdtaak om historische bouwwerken in hun materiële gelaagdheid te behouden, met als doel het gedachtegoed en de waardesystemen, mentaliteit en handelwijzen van de mensen in het verleden levend te houden.²⁸ Dit geldt zowel voor Duitsland als voor Nederland, zoals uit de eerder geciteerde uitgangspunten van de RCE duidelijk wordt.²⁹ Daarom was het aanvankelijk niet verrassend dat de publicatie van het onderzoeksproject *Geschichte der Rekonstruktion – Konstruktion der Geschichte* en de gelijknamige, voor een breed publiek opgezette tentoonstelling in het architectuurmuseum van de Technische Universität München in vakkringen voor controversen zorgde. De omvang en de heftigheid van de reacties waren echter opvallend en er was zelfs even sprake van dat er een aanklacht wegens laster zou worden ingediend. Deze controversen laten zien hoe moeilijk, maar ook hoe noodzakelijk een

9. Zuidgevel van het Berlijnse stadspaleis, het huidige Humboldtforum, in aanbouw, 2014. Uitvoering in eigentijdse constructiewijze als betonnen casco (© Stiftung Berliner Schloss – Humboldtforum/Stephan Falk)

10. Gereconstrueerd gevelfragment van het Berlijnse stadspaleis, 2014 (foto auteur)

genuanceerde wetenschappelijke discussie over een mogelijke herpositionering van de inmiddels meer dan honderd jaar oude opvattingen van de monumentenzorg in de huidige maatschappelijke en professionele context is.

Een groep wetenschappers en monumentenzorgers rondom kunsthistoricus Adrian von Buttlar zag zich door de publicatie van het onderzoeksproject *Geschichte der Rekonstruktion* genoodzaakt 'intellectueel verzet' te bieden.³⁰ Dit verzet richtte zich volgens deze reconstructietegenstanders tegen de poging het fenomeen 'reconstructie' te historiseren, te generaliseren en complete reconstructies als mogelijke uitdrukking van een herinneringscultuur te legitimeren. Hun repêch verscheen in de vorm van de bundel *Denkmalflege statt Attrappenkult* (afb. 11), waarin verschillende auteurs teksten en tekstfragmenten becommentariëren die zich in engere of bredere zin tegen volledige reconstructies van bouwwerken richten en die de centrale paradigma's van de moderne westerse monumentenzorg bekrachtigen. In de bundel zijn fundamentele Duitstalige bronteksten uit de ontstaansjijd van de wetenschappelijke monumentenzorg opgenomen, zoals Georg Dehio's pamflet over de omgang met de ruïne van het Heidelberger slot *Was wird aus dem Heidelberger Schloss werden?* (1901) en delen uit Alois Riegls *Der moderne Denkmalkultus. Sein Wesen und seine Entstehung* (1903). Positiebepalingen van ambtelijk of wetenschappelijk actieve Duitse monumentenzorgers uit de tweede helft van de twintigste eeuw tot heden zijn eveneens opgenomen, waaronder Georg Mörsch' 'Ist Rekonstruktion erlaubt?' (1998) en een fragment uit Achim Hubels overzichtswerk *Denkmalflege. Geschichte – Themen – Aufgaben* (2006).³¹ De teksten verdedigen het waarschijnlijk belangrijkste argument tegen de erkenning van reconstructies als monumentwaardige gebouwen: het ontbreken van historische materiële bouwsubstantie en daarmee het ontbreken van ouderdom en getuigenis daarvan, waarden die sinds de late negentiende eeuw door monumentenzorgers altijd weer als de belangrijkste monumentwaarden worden genoemd. Bij het lezen van vele, ook recente teksten, lijkt Riegls uit 1903 stammende opmerking, dat er '[...] nach ihrer Überzeugung kein ästhetisches Heil [bestaat], außer im Alterswert' de tijd onveranderd te hebben doorstaan.³² Op die manier levert de bundel *Denkmalflege statt Attrappenkult* vooral inzicht in de ontwikkeling van de theorievorming in de monumentenzorg en daarmee een bijdrage aan het begrip ervan. Bovendien laat de bundel zien hoe stabiel de opvattingen binnen de monumentenzorg zijn. Er wordt herinnerd aan de grenzen die reconstructies met zich meebrengen:

- de afwezigheid van historisch gegroeide gelaagdheid, die het mogelijk maakt om sporen van de tijd te ervaren en telkens weer opnieuw te interpreteren;

11. Strijdschrift *Denkmalpflege und Attrappenkult* met op het omslag de gereconstrueerde hoek van Schinkels Bauakademie in Berlijn

- de ontbrekende eenheid van plaats, tijd en functie;
- en het feit dat de kunstzinnige en architectonische kwaliteit en ambachtelijke uitvoering op grond van kennishiaten en kosten veelal niet te herhalen is.³³

Gabi Dolff-Bonekämper wijst er in haar bijdrage daarnaast op dat de completering van vernielde gebouwen of de herbouw van geheel verloren gegane gebouwen niet tot de verwerking van de (mogelijk vertraagde) verlieservaring bijdraagt, bijvoorbeeld na de grootschalige verwoestingen tijdens de Tweede Wereldoorlog, of sterker nog door het opvullen van een vermanende leegte of het afbreken van ruïnes de verwerking in de weg kan staan.³⁴ Afgezien van enkele interessante gedachten biedt *Denkmalpflege statt Attrappenkult* geen nieuwe inzichten of kennis met betrekking tot het thema 'reconstructie'. In plaats daarvan probeert de bundel de grenzen van de discipline monumentenzorg nauw te omschrijven en beroepen de auteurs zich op beproefde uitgangspunten.³⁵ Derhalve zijn de bijdragen uit de bundel, net als de voorbeelden die voor het project *Geschichte der Rekonstruktion* bijeengebracht werden, vooral als referentiekader en catalogus van criteria te beschouwen als het om analyse en waarde-toekenning van reconstructieplannen gaat. De talrijke theoretische bespiegelingen en de reconstructieprojecten die al sinds eeuwen zijn gerealiseerd, maken

duidelijk dat motieven, interesses en doelen van de betrokken partijen tegen de achtergrond van hun maatschappelijke context net zo grondig moeten worden verduidelijkt als de praktische haalbaarheid van dergelijke projecten. Want, in dit opzicht zijn bijna alle monumentenzorgers het eens met de kunsthistoricus Hanno-Walter Kruft: 'jede Rekonstruktion ist letztlich eine Einzelentscheidung [...]'.³⁶

INFORMATIEPLICHT BIJ RECONSTRUCTIES?

Op Krufts kernachtige vaststelling volgt de toevoeging dat reconstructies in hun 'moreel-historische context' moeten worden beschouwd.³⁷ Onder andere aan de hand van het voorbeeld van de wederopbouw van de Dresdener Frauenkirche probeert Kruft te laten zien dat de oorlogsschade die aan de vernieling van de kerk ten grondslag lag, de reconstructie tot een reparatie van een 'historisch ongeval' maakt en dat de bevolking van Dresden genoeg had gekregen van de manende functie van de kerkruïne.³⁸ Zulke of soortgelijke morele appels en oordelen met betrekking tot reconstructies kenmerken veel van de in *Denkmalpflege statt Attrappenkult* opgenomen bijdragen en ze zijn moeilijk met de wetenschappelijk-kritische werkwijze te verenigen, die de moderne institutionele monumentenzorg claimt; een punt van kritiek dat Nerdinger al in de inleiding van zijn publicatie naar voren bracht.³⁹ Zoals er sprake is van misleiding door reconstructie, is er in de bundel ook sprake van opzettelijke geschiedontkenning en -vervalsing. Hier raken vaak terechte vakinhoudelijke voorbehouden vermengd met algemene cultuurkritiek op massatoerisme of -consumptie, en met de angst om in de benadering terug te vallen op de aanpak uit de tijd van het historisme.⁴⁰ Dit is des te spijtiger, omdat zulke globale en afkeurende uitingen het zicht op belangrijke vraagstukken en nieuwe opgaven versluieren. Dit is bijvoorbeeld het geval als het gaat om vragen van monumenten-pr en informatie van een breed publiek of om documentatie als basis voor later uit te voeren wetenschappelijk onderzoek of instandhoudingsmaatregelen in samenhang met reconstructies: welke gebruikersgroepen willen en zouden waarover geïnformeerd moeten worden? En waarom? Welke vormen van informatievoorziening zijn hiervoor geschikt? Twee Nederlandse voorbeelden uit de laatste jaren worden hier ter verduidelijking gegeven.

Ten eerste de grootschalige en veelbesproken restauratie van het Rijksmuseum in Amsterdam. In het kader van de verbouwings- en restauratiewerkzaamheden zijn onderdelen van het interieur uit de tijd van Cuypers, zoals de terrazzovloer en de wanddecoraties in de voorhal, gereconstrueerd (afb. 12 en 13). Het beslissingstraject en de bouw werden zorgvuldig gedocumenteerd, in verschillende publicaties behandeld en zijn voor leken bijzonder aanschouwelijk gemaakt in de veelgeprezen vierdelige documentaire *Het Nieuwe Rijksmuseum* (2003-2013) van Oeke Hoogendijk.⁴¹ De

13. De gereconstrueerde voorhal van het Rijksmuseum, 2013 (foto Jannes Linders)

14. Het gereconstrueerde Rietveldpaviljoen in aanbouw, 2010 (foto Bert van Bommel, RGD)

vakman en de geïnteresseerde leek weten hierdoor waar oorspronkelijk materiaal, gereconstrueerde aanvullingen en nieuwe onderdelen in het Rijksmuseum zijn te vinden. Maar hoe is dit voor de gemiddelde museumbezoeker, die ter plekke nauwelijks restauratiewerk van reconstructie kan onderscheiden? In de maanden na de heropening gaf een kleine tentoonstelling in het souterrain van het museum informatie over de werkzaamheden aan het Rijksmuseum. Inmiddels is informatie over het gebouw voor bezoekers in de vorm van individuele rondleidingen via de Rijksmuseum-app beschikbaar. Zodoende kan de bezoeker tegenwoordig in de rijk gedecoreerde voorhal staan en onder het motto ‘De witkwast erover!’ een historische foto van de in de loop van de twintigste eeuw witgesausde voorhal – zonder terrazzovloer – op zijn tablet of smartphone tevoorschijn toveren.⁴² Zulke oplossingen zijn zonder twijfel ook buiten een museale context toe te passen en verder te ontwikkelen.

Als tweede voorbeeld wordt hier het in 2010 gereconstrueerde Rietveldpaviljoen in de beeldentuin van het Kröller-Müller Museum genoemd (afb. 14). Het was hier in 1965 gebouwd als museale reconstructie van Rietvelds paviljoen voor de beeldenmanifestatie in Park Sonsbeek in 1955. De Rijksgebouwendienst (RGD) besloot na jarenlange moeilijkheden bij de conserve-

ring en reparatie van het gebouw uit kostenoverwegingen voor een constructief aangepaste herbouw. Terwijl aanpassingen ten gevolge van veranderde comfort- of gebruikswensen of bouwtechnische normen bij de meeste reconstructieprojecten eerder regel dan uitzondering zijn, lijkt de wens naar ‘verbetering uit kostenoverwegingen’ als zelfstandig motief in de geschiedenis van het reconstrueren tot nog toe ongekend te zijn; in de omvangrijke catalogus in *Geschiede der Rekonstruktion* ontbreekt in ieder geval een vergelijkbaar project. Op deze plek zijn echter niet de argumenten voor of tegen de in monumentenkringen terecht heftig omstreden ingreep van belang, maar hoe over het reconstructieproject wordt gecommuniceerd. Voor vakgenoten verscheen voorafgaand aan de reconstructie een essay in de *Praktijkreeks Cultureel Erfgoed*, waarin de doelstellingen, vooronderzoekingen, afwegingen en moeilijkheden van het project werden beschreven.⁴³ In opdracht van de Rijksgebouwendienst vervaardigde Pieter Kiewiet de Jonge bovendien de documentaire *Volgens Rietveld – de reconstructie van het Rietveld-paviljoen* (2010), waarin behalve de planningsfase ook het bouwproces werd vastgelegd. De voor een breed publiek gemaakte documentaire werd in de maanden na de oplevering zowel in het Kröller-Müller Museum zelf, als op internet getoond. Voor de

bezoekers van het museum werd op onderhoudende wijze duidelijk dat – en waarom – het bij het huidige Rietveldpaviljoen om een aangepaste nieuwbouw gaat. Dat het filmische document al korte tijd later uit de tentoonstelling werd verwijderd en tegenwoordig alleen nog de beschrijving op het bordje, ‘herbouw 2010’, op de reconstructie wijst, lijkt – niet alleen voor de achtergrond van de eerdergenoemde vervalsingsverwijten – een gemiste kans.

DE INVLOED VAN NIEUWE MONUMENTWAARDEN OP HET RECONSTRUCTIEDEBAT

De reconstructie van het Rietveldpaviljoen illustreert de noodzaak om gedifferentieerde antwoorden op nieuwe uitdagingen van deze tijd te zoeken. Zo worden jongere monumenten gekenmerkt door andere bouwtechnieken en -materialen, die dikwijls bewust voor kortere levenscycli zijn ontworpen, minder deugdelijk zijn en moeilijker te repareren. Onder andere in het kader van conservering van monumenten van de moderne beweging werden juist in Nederland sinds enige jaren vaker pogingen ondernomen om andere doelstellingen dan onvoorwaardelijk behoud van bouwsubstantie te formuleren en te beredeneren.⁴⁴ De discussie gaat daarbij om de brede verklaring van het begrip ‘authenticiteit’, bijvoorbeeld in de zin van oorspronkelijkheid van een architectonisch concept – vergelijkbaar met de debatten die sinds het opstellen van het Nara Document on Authenticity (1994) in vakkringen werden gevoerd. Bindende interpretaties van het begrip ‘authenticiteit’ en de verschillende daarmee samenhangende waardetoekenningen lijken echter ook in vakkringen maar moeilijk realiseerbaar.⁴⁵ Als het gaat om geschilpunten met betrekking tot reconstructies, lijkt naast het verkennen van motieven voor reconstructies, vooral gedegen onderzoek naar de heersende discussie over de uitbreiding en betekenisverandering van de bestaande monumentwaarden kansen te bieden. Dat laat een ander Duits onderzoeksproject zien van Hans-Rudolf Meier, Ingrid Scheurmann en Wolfgang Sonne. Zij hebben het ontstaan en de ontwikkeling van monumentwaarden onderzocht.⁴⁶ In het kader van het project *Denkmal – Werte – Dialog* werden drie waardegroepen en de bijhorende theorieën onderzocht, die sinds de ontwikkeling van de monumentenzorg als zelfstandige discipline voor de identificatie en verklaring van monumenten werden toegekend: historische, esthetische en maatschappelijke waarden. Op grond van hun bevindingen pleiten Meier, Scheurmann en Sonne ervoor om in de toekomst af te zien van een vooraf vastgestelde hiërarchie van monumentwaarden, waarbij enkele vermeend belangrijker waarden leidend zijn.⁴⁷ Deze oproep is niet nieuw, maar allerminst – zoals de

in het begin beschreven kwestie over de monumentwaardigheid van de molen van Burum en de bijdragen in *Attrappenkult* laten zien – gangbare praktijk: de historische waarden (vooral de ouderdoms- en bronwaarde) krijgen in vakdiscussies tegenwoordig geregeld een voorrangspositie ten opzichte van esthetische waarden (beeld- en kunstwaarde). De Duitse onderzoekers hebben in het kader van hun onderzoek naar de invloed en mogelijke betekenisverschuiving van overgeleverde waarden (ouderdomswaarde, bronwaarde, oorkondenwaarde, herinneringswaarde, opvoedkundige waarde, cultwaarde, kunstwaarde, beeldwaarde en symboolwaarde) ook waardetoekenningen onderzocht die pas recent in discussies over de monumentwaardigheid van gebouwen en ensembles zijn genoemd: ‘alteriteit’, identiteit, duurzaamheid, ‘strijdwaarde’ en ‘transculturaliteit’. Bekijkt men de waardeanalyses beter, dan kan worden geconcludeerd dat ter verantwoording van reconstructies, in ieder geval in het Duitstalige gebied, niet een nieuwe, maar een al langer bekende waarde wordt aangevoerd: de beeldwaarde. Sonne wijst er in zijn analyse van de beeldwaarde op dat die beeldwaarde esthetische en semantische kanten van het monument in het verleden beschrijft die naast het materiaal (bouwsubstantie) evenzeer tot de historische eigenschappen van het monument behoren; de historische dimensie van de beeldwaarde voert er, volgens Sonne, toe dat reconstructies in bijzondere gevallen tot het werkveld van de monumentenzorg behoren.⁴⁸

Hoe zit het echter met de monumentwaarden die in Nederland naast de beeldwaarde sinds kort worden genoemd ter verdediging van reconstructies? Bijvoorbeeld de belevingswaarde, die anders dan in Duitsland in Nederland steeds meer betekenis toegemeten krijgt?⁴⁹ Of de door Marlite Halbertsma en Marieke Kuipers in hun (ten aanzien van de opgevoerde monumentenwaarden geenszins volledige) overzichtswerk *Het Erfgoeduniversum* voorgestelde ‘nostalgiewaarde’? Die laatste komt volgens Halbertsma en Kuipers voort uit de wens om een geïdealiseerd beeld van het verleden te krijgen of nieuw te maken; de aanwezigheid van historisch overgeleverde bouwsubstantie is hiervoor niet dwingend.⁵⁰ Mocht vroeger of later de roep om een niet-hiërarchische en onbevooroordeelde afweging van monumentenwaarden daadwerkelijk breed gehoor vinden – en Halbertsma en Kuipers krijgen gelijk met hun stelling dat de nostalgiewaarde in de eenentwintigste eeuw de ouderdomswaarde van een monument in betekenis gaat overtreffen – dan kunnen reconstructieprojecten in de toekomst op duidelijk minder tegenwind vanuit de geïnstitutionaliseerde monumentenzorg rekenen.⁵¹

NOTEN

- 1 Naar A. Riegl, *Der moderne Denkmalkultus. Sein Wesen und seine Entstehung*, Wenen/Leipzig 1903, 29: 'Dieser Anspruch auf Allgemeingültigkeit ist es nu nuch, der die Anhänger des Alterswert dahin treibt, erodernd und unduldsam aufzutreten. Es gibt nach ihrer Überzeugung kein ästhetisches Heil, außer im Alterswert.'
- 2 Brief minister Bussemaker, Ministerie van OCW, aan de Tweede Kamer, d.d. 6 oktober 2014.
- 3 Brief van C. van 't Veen, RCE namens Ministerie van OCW, aan de Monumentenstichting Kollumerland en Nieuw Kruisland, d.d. 10 juli 2014 en de bijlagen besluit en besluitmotivering.
- 4 Bijlage Besluitmotivering bij: Van 't Veen 2014 (noot 3).
- 5 Natura Artis Magistra (red.), *Een plein voor Artis of hoe de natu ur de leermee-teres van alles is*, Amsterdam 2014, 24-37, hier 30. Zie ook: W. Schoonenberg, 'Verdozing treft Artis Ledenlokale n', *Binnenstad* 265 (2014) 4; T. Damen, 'Nieuwbouw Plantage kreeg nominatie, maar is volgens sommige kenners mislukt', *Het Parool*, 13 december 2014, www.parool.nl/parool/nl/4030/AMSTERDAM-OOST/article-detail/3810687/2014/12/13/Nieuwbouw-Plantage-kreeg-nominatie-maar-is-volgens-sommige-kenners-mislukt.dhtml (geraadpleegd 15 december 2014).
- 6 Van 't Veen 2014 (noot 3).
- 7 Zie: W. de Jonge, 'Oorspronkelijkheid versus reconstructie. Waar ligt de grens?', in: S. Stroux e.a. (red.), *Reco. mo.mo. Hoe echt is namaak, hoe dierbaar het origineel?*, Delft 2011, 12-19; P. Meurs en M.-Th. van Thoor (red.), *Sanatorium Zonnestraal. Geschiedenis en restauratie van een modern monument*, Rotterdam 2010.
- 8 De Jonge 2011 (noot 7).
- 9 Zie: A. Koenders en A. den Dikken, 'Het oorspronkelijke concept als leidraad', in: Stroux 2011 (noot 7), 30-33.
- 10 Vernieling: 1945; Frauenkirche, reconstructie 1994-2005, Neumarkt, reconstructie sinds 2002. Zie voor een introductie op het debat en een overzicht over onderzoeksprojecten: Bundesministerium für Verkehr, Bau und Stadtentwicklung (red.), *Positionen zum Wiederaufbau verlorener Bauten und Räume* (Schriftenreihe Forschungen Heft 143), Berlin 2010.
- 11 Catalogus 4.15 Frauenkirche mit Neumarkt, in: W. Nerdinger (red.), *Geschichte der Rekonstruktion – Konstruktion der Geschichte*, München [etc.] 2010, 326-328.
- 12 Vernieling: 1945; deelreconstructie sinds 2013. Zie voor de stand van zaken: www.berliner-schloss.de (geraadpleegd op 15 december 2014). Zie voor het debat: Bundesministerium für Verkehr, Bau und Stadtentwicklung 2010 (noot 10), 271-276.
- 13 Vernieling: 1944; reconstructie: 2003-2005. Zie: Bürgerverein Alte Stadtbibliothek e.V. (red.), *Landmarke Alte Stadtbibliothek Frankfurt am Main. Von Bürgern gestiftet, durch Bürger wieder errichtet*, Frankfurt/M. 2004.
- 14 Vernieling: 1945-1960; reconstructie: 2010-2014. Zie de dossiers op: www.landtag.brandenburg.de/de/aktuelles/landtagsneubau/landtagsneubau:_von_der_entscheidung_bis_zur_umsetzung/396862 (geraadpleegd op 15 december 2014).
- 15 Nerdinger 2010 (noot 11).
- 16 W. Nerdinger, 'Zur Einführung. Konstruktion und Rekonstruktion historischer Kontinuität', in: Nerdinger 2010 (noot 11), 10-14.
- 17 Catalogus 1.9 Jugobank-Gebäude, in: Nerdinger 2010 (noot 11), 206-207.
- 18 Nerdinger 2010 (noot 16), 13.
- 19 Zie voor een verkenning van vraagstukken en casussen rond reconstructies van modern erfgoed: Stroux 2011 (noot 7).
- 20 Zie bijvoorbeeld: Bundesministerium für Verkehr, Bau und Stadtentwicklung 2010 (noot 10); A. Assmann, 'Rekonstruktion. Die zweite Chance, oder: Architektur aus dem Archiv', in: Nerdinger 2010 (noot 11), 16-23.
- 21 De catalogus, in: Nerdinger 2010 (noot 11), omvat nog twee bijzondere categorieën die visualisaties van reconstructies en herinterpretaties door architecten onderzoeken.
- 22 U. Hassler en W. Nerdinger, 'Vorwort', in: Nerdinger 2010 (noot 11), 6-7.
- 23 Nerdinger 2010 (noot 16), 11.
- 24 H. Magirus, 'Rekonstruktionen in der Denkmalpflege', in: Nerdinger 2010 (noot 11), 148-155, hier 154.
- 25 Magirus 2010 (noot 24), 154.
- 26 Assmann 2010 (noot 20), 16.
- 27 Nerdinger 2010 (noot 16), 11.
- 28 Vereinigung der Landesdenkmalpfleger in der Bundesrepublik Deutschland, *Leitbild Denkmalpflege. Zur Standortbestimmung der Denkmalpflege heute*, Petersberg 2011, 10.
- 29 Van 't Veen 2014 (noot 3).
- 30 J. Habich, 'Zur Einführung: Worum es geht', in: A. von Buttlar e.a. (red.), *Denkmalpflege statt Attrappenkult. Gegen die Rekonstruktion von Baudenkmälern – eine Anthologie*, Berlin/Bazel 2011, 12.
- 31 Von Buttlar 2011 (noot 30).
- 32 A. Riegl, 'Der moderne Denkmalkultus. Sein Wesen und seine Entstehung (1903)', herdruk tekstfragment in: von Buttlar 2011 (noot 30), 66.
- 33 Zie: M. Falser, '„Ausweitung der Kampfzone“. Neue Ansprüche an die Denkmalpflege 1960-1980', in: Von Buttlar 2011 (noot 30), 88-97.
- 34 G. Dolff-Bonekämper, 'Denkmalverlust als soziale Konstruktion', in: Von Buttlar 2011 (noot 30), 134-146.
- 35 Zie: A. von Buttlar, 'Auf der Suche nach Differenz. Minima Moralia reproduktiver Erinnerungsarchitektur', in: Von Buttlar (noot 30), 166.
- 36 H.-W. Kruft, 'Rekonstruktion als Restauration? Zum Wiederaufbau zerstörter Architektur (1993)', herdruk tekstfragment in: Von Buttlar 2011 (noot 30), 130.
- 37 Kruft 2011 (noot 36), 130.
- 38 Kruft 2011 (noot 36), 131.
- 39 Nerdinger 2010 (noot 16).
- 40 Zie bijvoorbeeld: Kruft 2011 (noot 36); Falser 2011 (noot 33), 94; G. Mörsch, 'Denkmalwerte', in: Von Buttlar 2011 (noot 30), 19-24; R. Bentmann, 'Die Fälscherzunft. Das Bild des Denkmalpflegers (1988)', herdruk tekstfragment in: Von Buttlar 2011 (noot 30), 114-119; E. Bacher, 'Original und Rekonstruktion (1989)', herdruk tekstfragment in: Von Buttlar 2011 (noot 30), 121-125.
- 41 Zie bijvoorbeeld: P. Meurs en M.-Th. van Thoor, *Rijksmuseum Amsterdam. Restauratie en transformatie van een nationaal monument*, Rotterdam 2013.
- 42 Rijksmuseum-App, Tour Gebouw (45 of 90 min.).
- 43 B. van Bommel, 'Het Rietveldpaviljoen bij het Kröller-Müller Museum. Over de voorgenomen reconstructie van 2010', *Praktijkreeks Cultureel Erfgoed*, afl. 9, nr. 24, Den Haag 2009.
- 44 Zie de verschillende bijdragen in: Stroux 2011 (noot 7).
- 45 Voor een brede, internationale verkenning van het begrip zie: D. Lowenthal, 'Authenticity: Rock of Faith or Quicksand Quagmire?', *Conservation Perspectives, The GCI Newsletter* 14.3 (Fall 1999); voor de moeilijkheden die het begrip en uiteenlopende interpretaties voor onderzoek met zich meebrengen, zie bijvoorbeeld: H. Ronnes, 'Authenticiteit en authenticiteitsbeleving: de presentatie en receptie van museum Paleis Het Loo', *Bulletin KNOB* 109 (2010) 5, 190-199; W. Denslagen, 'Authenticiteit en spiritualiteit', *Bulletin KNOB* 109 (2010) 4, 135-140.
- 46 H.-R. Meier, I. Scheurmann en W. Sonne (red.), *Werte. Begründungen der Denkmalpflege in Geschichte und Gegenwart*, Berlin 2013. De publicatie is onderdeel van het onderzoeksproject *Denkmal – Werte – Dialog* (2009-2012), een samenwerking tussen Bauhaus Universiteit Weimar/prof. dr. Hans-Rudolf Meier, TU Dortmund/prof. dr. Wolfgang Sonne, TU Dresden/dr. Ingrid Scheurmann, Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt Halle/Saale/dr. Ulrike Wendland. Zie: www.uni-weimar.de/projekte/denkmalwerte (geraadpleegd 15 december 2014).
- 47 Meier, Scheurmann en Sonne 2013 (noot 46), 10.
- 48 W. Sonne, 'Bildwert', in: Meier, Scheurmann en Sonne 2013 (noot 46), 61.
- 49 Zie bijvoorbeeld de opsomming van hedendaagse waarden binnen het Nederlandse erfgoedveld bij: K. Bosma, 'Beeldvorming naast identiteit', in: idem, *Het post-Belverderetijdperk. Cultuur-*

historisch beleid verankerd in de ruimtelijke ordening en in de ontwerpogave, Den Haag 2008, 23-32.

50 M. Halbertsma en M. Kuipers, *Het Erfgoeduniversum. Een inleiding in de theorie en praktijk van cultureel*

erfgoed, Bussum 2014, 73-75.

51 Halbertsma en Kuipers 2014 (noot 50), 76.

DR. DIPL.-ING. S. STROUX is universitair docent bij de leerstoel Heritage & Cultural Value aan de Faculteit Bouwkunde van de TU Delft. Hier richt zij zich vooral op de vraag hoe de cultuurhistorische kwaliteiten van

het bestaande een rol binnen het ontwerpvak kunnen krijgen. Zij promoveerde aan de ETH Zürich op de *Architektur als Instrument der Unternehmenspolitik*.

'KEIN ÄSTHETISCHES HEIL, AUSSER IM ALTERSWERT?' LESSONS FROM THE GERMAN DEBATE ON RECONSTRUCTION

SARA STROUX

The cultural heritage institutions in the Netherlands have traditionally taken a dim view of the reconstruction of heritage buildings when most or all of the material substance has been lost. Recent discussions about, for example, the listed status of the reconstructed mill at Burum (destroyed by fire in 2012) or the possible reconstruction of the nineteenth-century attic of Artis's Ledenlokalen (damaged during World War II) illustrate that the guiding principles of the institutional heritage sector do not seem to meet the actual challenges arising from the quest for reconstruction. There is a need for in-depth investigations and theoretical reflections on this topic, yet these are rare at present in the Netherlands. Hence this article takes a closer look at Germany where – in reaction to an increasing number of reconstruction initiatives, such as the Berlin Palace or the Neumarkt/Frauenkirche in Dresden – some noteworthy research projects have been conducted in recent years. First and foremost is *Geschichte der Rekonstruktion – Konstruktion der Geschichte*, an extensive study by a group of scholars led by Winfried Nerdinger and Uta Hassler. Based on a large corpus of reconstruction cases from different time periods dating back to the classical age, they concluded that the act of restoring a structure to an earlier, lost state using new materials has a long cultural history. The case-study

analysis also revealed that while the motives for reconstruction are quite stable over the centuries, the paradigms and techniques for the preservation of ancient monuments are historically determined.

The publication and exhibition of the research results provoked fierce protests from German heritage professionals who feared that these conclusions might pressurize them to abandon their reserved attitude towards reconstruction. Their line of argumentation mainly followed the guiding principles of the founding fathers of the modern heritage preservation movement, including Alois Riegl and Georg Dehio. The dispute generated an anthology of interesting key texts, but it also demonstrated that clinging to a theoretical framework established over a hundred years ago can blind one to relevant topics for in-depth research within the field of heritage preservation, such as the question of how and to what extent different target groups should be informed about the reconstruction of (parts of) a building. Another promising line of investigation concerns the various heritage values related to the topic of reconstruction – think of traditional values like the *beeldwaarde* (image) or recently established ones like the *belevingswaarde* (experience) and *nostalgiewaarde* (nostalgia) – and their shift in meaning over time.

EEN WERKELIJK MONUMENTALE GEVEL

1. De Oude Turfmarkt in 1949. Links op de hoek staat de Kraamvrouwenkliniek van het Binnengasthuis. Rechts daarnaast bevindt zich het in 1869 voltooide gebouw van de Nederlandsche Bank van W.A. Froger. Geheel rechts is het Sint-Bernardusgesticht te zien (De Nederlandsche Bank)

**DE PRIJSVRAAG VOOR DE UITBREIDING VAN HET HOOFDKANTOOR
VAN DE NEDERLANDSCHE BANK AAN DE OUDE TURFMARKT
IN AMSTERDAM (1915-1916)**

GERT EIJKELBOOM

Aan het begin van de twintigste eeuw was de huisvesting van het hoofdkantoor van De Nederlandsche Bank (DNB) aan de Oude Turfmarkt in Amsterdam volstrekt ontoereikend geworden. Sinds de oprichting van de bank begin april 1814 had een lange reeks van verbouwingen en uitbreidingen tot een ingewikkeld gebouwencomplex geleid (afb. 1). In 1911 schreef bankpresident Van den Berg over de huisvestingssituatie: 'Thans zijn wij letterlijk ten einde raad en kan met het nemen van ingrijpende maatregelen geen ogenblik langer meer gedraald worden'.¹

Na de aankoop van het naast het complex gelegen Sint-Bernardusgesticht in 1912 kon DNB plannen maken voor een verbetering van de huisvesting. Begin september 1915 nodigde de bankdirectie de architecten Ed. Cuypers, A.D.N. van Gendt, F.W.M. Poggenbeek, C.B. Posthumus Meyjes sr. en J.A.G. van der Steur uit om plannen in te dienen voor nieuwbouw op het perceel van het te slopen Bernardusgesticht, dat tot het Binnengasthuisterrein behoort. Over de vormgeving van de voorgevel had de bank uitgesproken opvattingen. Zo moest de gevel 'vallen in de Amsterdamsche lijn'.

Hoewel de ontwikkeling van het Binnengasthuisterrein al dikwijls is onderzocht, heeft deze prestigieuze prijsvraag tot dusver nauwelijks aandacht gekregen. Dat is opmerkelijk, aangezien de bewaard gebleven

presentatietekeningen en maquettes van de gevelontwerpen een staalkaart vormen van de architectuuropvattingen van een aantal prominente, in stilistisch opzicht behoudende architecten in de eerste decennia van de twintigste eeuw.² Daarbij is de centrale vraag hoe deze gerenommeerde architecten de bouwopgave interpreterden van een bouwheer die nadrukkelijk meedacht over het uiterlijk van de voorgevel en de stedenbouwkundige context. In het verlengde van deze vraag is het ook interessant hoe DNB tot de keuze van juist deze vijf architecten kwam en hoe de prijsvraag verliep in een tijd waarin de belangenverenigingen van architecten worstelden met hun positie.

ARCHITECTEN VAN BANKGEBOUWEN

Hoe de directie tot een selectie van architecten kwam, valt bij gebrek aan schriftelijke bronnen niet meer te achterhalen. In het verslag aan de commissarissen over het boekjaar 1915-1916 meldt de directie dat ze vijf architecten 'van wie ieder zich reeds had onderscheiden in het bouwen van bankgebouwen' had uitgenodigd om plannen in te dienen. Hoewel gegevens over de selectie ontbreken, is het interessant om aan de hand van dit criterium na te gaan in hoeverre de architectenkeuze valt te verklaren.

Ed. Cuypers (1859-1927) was bevriend met G. Vissering (1865-1937), die in 1912 was aangetreden als presi-

2. Ed. Cuypers, Amsterdamsche Bank, Herengracht 597-601, 1903 (Stadsarchief Amsterdam)

3. A.D.N. van Gendt, het in 1913 voltooide hoofdkantoor van de Rotterdamse Bankvereniging aan het Rokin (Historische Collectie ABN AMRO Bank)

dent van DNB.³ Als directeur van de Amsterdamsche Bank had Vissering Cuypers aan het begin van de twintigste eeuw opdracht gegeven tot een grote verbouwing van het kantoor aan de Herengracht (afb. 2). Toen Vissering in 1906 president werd van de Javasche Bank in Nederlands-Indië, kreeg Cuypers' bureau prompt opdracht tot de bouw van een nieuw hoofdkantoor in Batavia en een aantal agentschappen voor deze bank.⁴ Verder bouwde Cuypers in 1915 landhuis Die Clinghe in Bloemendaal voor Vissering als zomer- en gastenverblijf. Door zijn ervaring met het bouwen van bank- en kantoorgebouwen en zijn vriendschap met Vissering kunnen we de uitnodiging van Ed. Cuypers zien als voor de hand liggend.

Het bureau Gebroeders Van Gendt ALzn, dat ten tijde van de prijsvraag werd geleid door A.D.N. van Gendt (1870-1932), had zijn reputatie als bouwer van kantoor- en bankgebouwen gevestigd met tal van prominente opdrachten, zoals diverse ingrijpende verbouwingen van het hoofdkantoor van de Twentsche Bankvereniging aan de Spuistraat (1890-1913) en de Nederlandse Handel-Maatschappij, en de nieuwbouw van het hoofdkantoor van de Rotterdamse Bankvereniging (1913) aan het Rokin (afb. 3). Samen met J.M. van

der Mey (1878-1949) bouwde het bureau Van Gendt in de jaren 1912-1913 het Scheepvaarthuis aan de Prins Hendrikkade, waarbij Van Gendt vooral verantwoordelijk was voor de (beton)constructie en de plattegronden. Bij opdrachtgevers was het bureau in trek vanwege een professionele en zakelijke aanpak en een technische benadering en kundigheid: de nieuwste technische snufjes en constructiemethodes werden toegepast. Deze eigenschappen werden door de Van Gendts gecombineerd met een grote mate van stilistische flexibiliteit, die hen in staat stelde om voor iedere opdracht(gever) het gewenste ontwerp te produceren.⁵ Daarmee kwalificeerde het bureau zich zeker voor de opdracht van de bank.

Ook F.W.M. Poggenbeek (1860-1922) genoot bekendheid door de vele kantoor- en bankgebouwen die hij op zijn naam had staan. Hij begon zijn loopbaan in 1889 met een kantoorgebouw voor de bank Labouchère, Oyens & Co. in de Nieuwe Doelenstraat. Pal achter het hoofdkantoor van DNB bouwde hij voor het Binnengasthuis in de periode 1896 tot 1913 de Tweede Chirurgische Kliniek en het Zusterhuis. In die periode verreezen ook Poggenbeeks wellicht meest karakteristieke kantoorgebouwen, waaronder dat voor Labouchère,

Oyens & Co. (1908) aan de Spuistraat (afb. 4). Bij zijn overlijden schreef het *Bouwkundig Weekblad* dat hij 'hoorde tot de velen die wel wilden moderniseren, maar niet modern wilden zijn'.⁶ Poggenbeeks omvangrijke oeuvre van kantoor- en bankgebouwen maakt hem tot een goed verklaarbare keuze van de directie van DNB.

C.B. Posthumus Meyjes sr. (1858-1922) was net als Poggenbeek een typische exponent van de laatnegentiende-eeuwse architecten die in een sterk veranderende maatschappij hun eigen weg probeerden te vinden in de eigentijdse architectuur. Na zijn opleiding werkte hij enige tijd bij architect W.A. Froger (1812-1883), de architect van de grote verbouwing van het DNB-complex aan de Oude Turfmarkt in de jaren zestig van de negentiende eeuw.⁷ In dienst van de Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij bouwde Posthumus Meyjes in 1883 een groot administratiekantoor aan de Droogbak in Amsterdam. In 1887 vestigde hij zich als zelfstandig architect in Amsterdam. Uit zijn beginperiode zijn onder meer een tehuis en kantoor voor de Van Limmikstichting aan de Nieuwe Keizersgracht (1895), het Leesmuseum (1903) en de Nieuwezijds Kapel (1902), beide aan het Rokin. Voor de Associatie Cassa aan de Herengracht (afb. 5) en de Spaarbank voor de Stad Amsterdam aan het Singel bouwde hij

nieuwe bankkantoren in 1900, respectievelijk 1913. Bij de gevel van de Associatie Cassa was Posthumus Meyjes duidelijk geïnspireerd door het toentertijd spraakmakende pand voor de Algemeene Maatschappij van Levensverzekering en Lijfrente van Berlage aan het Damrak uit 1894. Waar de Associatie Cassa een radicale vernieuwing betekent ten opzichte van de vijf jaar oudere Van Limmikstichting, keerde hij bij de spaarbank onverholven terug naar de historiserende vormtaal uit zijn begintijd. Posthumus Meyjes' solide reputatie en uitgevoerde opdrachten maakten hem tot een geschikte kandidaat voor de nieuwbouw van DNB.

De keuze voor J.A.G. van der Steur (1865-1945) is minder eenvoudig te verklaren. Als bouwer van kantoorgebouwen en bankgebouwen genoot hij in ieder geval geen bekendheid en voor zover valt na te gaan, realiseerde Van der Steur geen enkel gebouw in de hoofdstad. Het aan Van der Steur gewijde deel van de *Bibliotheek voor de moderne Hollandsche architectuur* uit 1917 biedt weinig houvast voor het verkrijgen van inzicht in voor DNB relevante projecten. Het enige bankgebouw dat Van der Steur voorafgaand aan de prijsvraag van 1915 bouwde, de Nutsspaarbank aan de Gedempte Nieuwsloot in Alkmaar in 1902, komt niet eens voor in die publicatie.⁸ Het meest bekend was Van der Steur

4. F.W.M. Poggenbeek, presentatietekening voor de bank Labouchère, Oyens & Co., Spuistraat 172-174, 1908 (Stadsarchief Amsterdam)

5. C.B. Posthumus Meyjes, Associatie Cassa, Herengracht 179-197, 1900 (foto auteur)

door zijn rol in het ontwerp en de leiding van de bouw van het Vredespaleis in Den Haag, dat tussen 1907 en 1913 tot stand kwam naar een ontwerp van de Franse architect L.M. Cordonnier (1854-1940). Mogelijk is de directie ook gevoelig geweest voor zijn benoeming tot waarnemend hoogleraar bouwkunde aan de Technische Hogeschool in Delft in 1914.

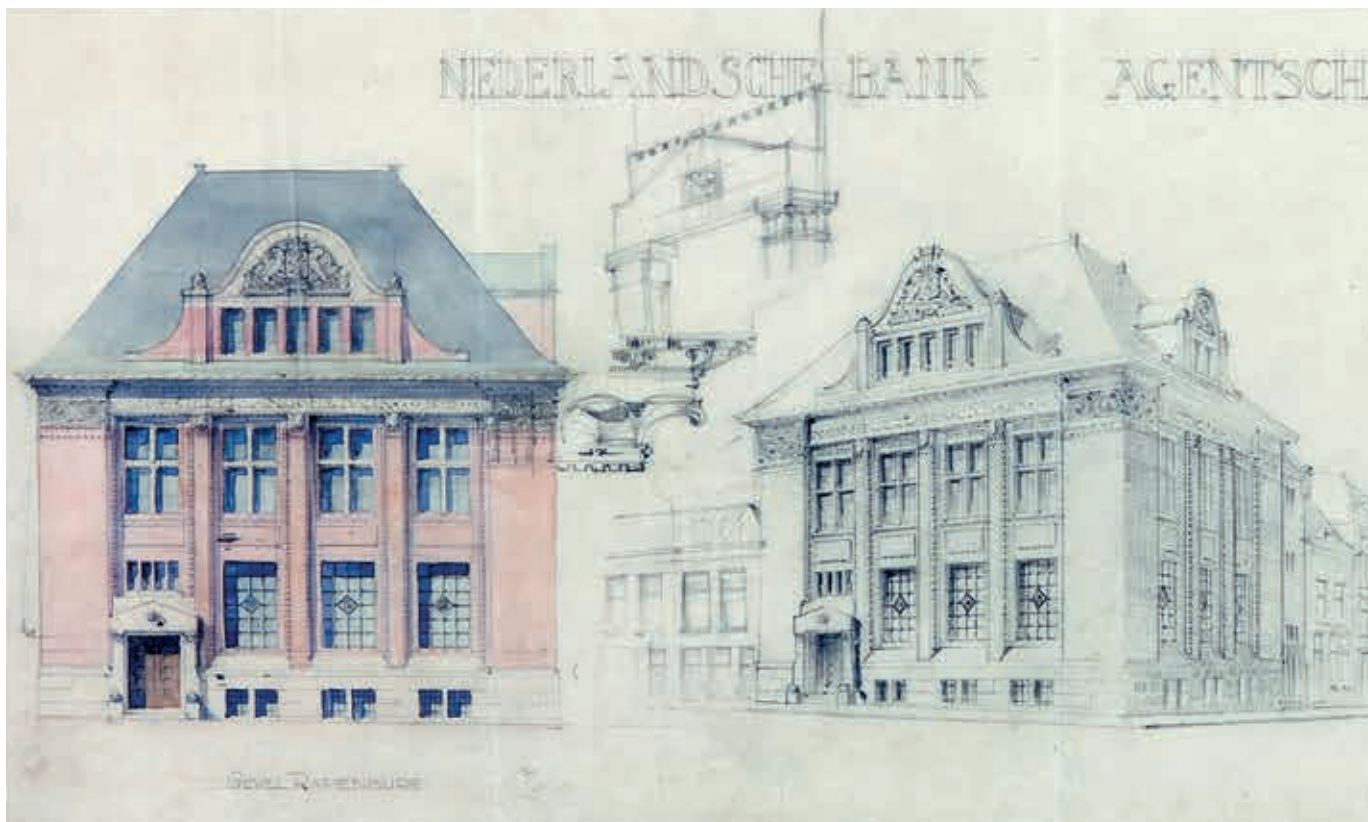
Voor DNB was Van der Steur echter geen onbekende. In de aanloop van de prijsvraag was hij betrokken bij de bouw van een nieuw agentschap van DNB in Leiden. Medio maart 1915 had Van der Steur geadviseerd het bestaande agentschap niet te verbouwen, maar nieuwbouw te plegen op een andere locatie.⁹ De directie nam dat advies over, waarna de architect in juli 1915 ontwerpen voor nieuwbouw indiende (afb. 6). Kennelijk beviel de samenwerking dusdanig goed dat hij mocht meedingen naar de opdracht voor het hoofdkantoor.

HET PROGRAMMA VAN EISEN

Een nota van bankpresident Vissering diende als programma van eisen voor de prijsvraag.¹⁰ De nieuwbouw zou komen op de plaats van (van links naar rechts) de

vroegere woning van de kassier-generaal, het Sint-Bernardusgesticht en drie woonhuizen (afb. 7). De nieuwe gevel zou met ruim 54 meter vrijwel even breed worden als de bestaande gevel van Froger. Uitvoerig specificeert de nota de ruimten voor de diverse afdelingen en de relaties tussen deze ruimten met het oog op de circulatie van publiek, personeel en waardepapier.

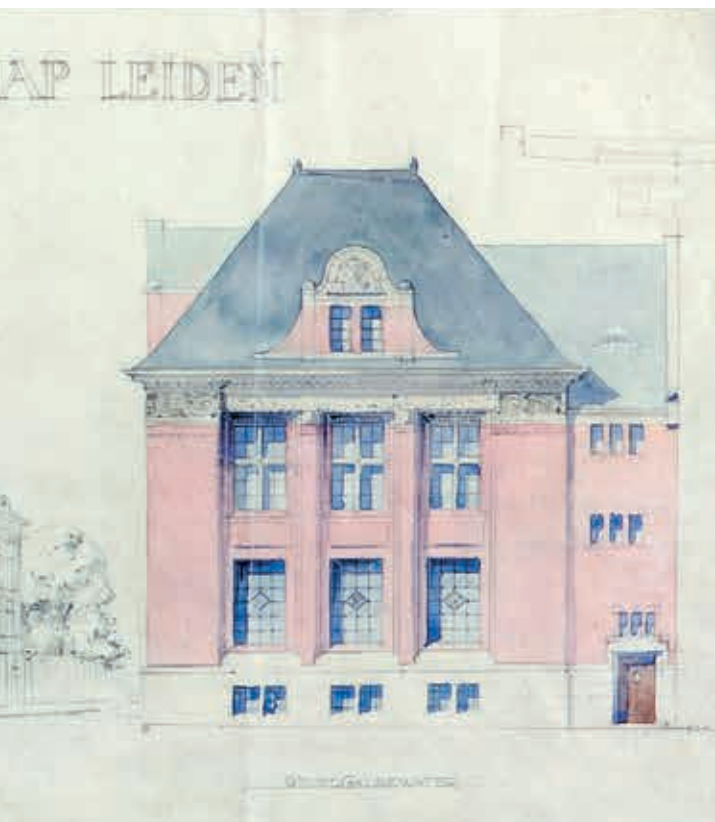
Van de mededingers verwachtte DNB ontwerptekeningen met een toelichting, waarvoor zij ieder een vaste vergoeding van drieduizend gulden ontvingen. Bovendien moesten ze een maquette van de voorgevel vervaardigen, waarvan ze de kosten konden declareren bij de bank. De uitnodiging bevatte geen instructies voor de uitvoering van de maquettes, wat tot vragen leidde. Op voorstel van Van der Steur bepaalde de directie de schaal op 1:100 en verzocht ze de maquettes in wit uit te voeren.¹¹ Die instructie kwam voor Cuyper te laat, aangezien hij al druk bezig was de maquette 'op zijn eigen manier uit te voeren'.¹² De bank toonde daarvoor begrip en liet de architecten weten dat ze 'volkomen vrij werden gelaten ten aanzien van de in te zenden maquette', aangezien één van hen 'in zake het

6. J.A.G. van der Steur, schetsontwerpen voor een agentschapsgebouw van De Nederlandsche Bank in Leiden, 1915 (De Nederlandsche Bank)

7. De Oude Turfmarkt ten tijde van de prijsvraag (1915). In het midden het Sint-Bernardusgesticht. De nieuwe gevel zou op de plaats komen van het eerst volledig zichtbare pand links tot en met het tweede huis van rechts gezien (De Nederlandsche Bank)

kleuren der maquette zoo ver [was] gevorderd, dat het hem groote moeilijkheden zou geven daarin wederom verandering te brengen'. De uiterste inleverdatum van de ontwerpen was 15 januari 1916. Later werd die datum op verzoek van de architecten uitgesteld tot 1 maart van dat jaar.¹³

EEN WERKELIJK MONUMENTALE GEVEL

'De quaestie van het kiezen van een passenden voorgevel zal zeker één der moeilijkste vraagstukken zijn; men zal toch moeten trachten een gevel te vinden welke past in het kader van Amsterdam en toch niet te veel zou vloeken met de gevel van het tegenwoordige Bankgebouw' (afb. 8). Met deze formulering opent Vissering een beschrijving van zijn denkbeelden over de vormgeving van de voorgevel in de laatste paragraaf van zijn nota uit juli 1915.

Aan voortzetting in de achterhaalde stijl van de bestaande gevel van Froger viel volgens Vissering niet te denken. Maar afwijken van Frogers indeling van de verdiepingen zou in de nieuwbouw wel voor ernstige bezwaren zorgen. De dienstwoningen tussen de oude en nieuwbouw moesten gehandhaafd blijven, aangezien de directie er nog niet uit was of deze in de toekomst opnieuw een woonfunctie zouden krijgen. Ze

8. W.A. Froger, gevel van De Nederlandsche Bank aan de Oude Turfmarkt kort na de voltooiing in 1869 (De Nederlandsche Bank)

9. Ed. Cuypers, prijsvraagontwerp DNB, 1916, fotomontage (De Nederlandsche Bank)

vormden een ‘tusschenschot’ tussen het oude en het nieuwe gebouw, met als voordeel dat de ‘architect van het nieuwe vrijwel onafhankelijk van de architectuur van het oude [zou] worden’. Hoewel de directie haar opvolgers niet wilde opzadelen met een gevel die ‘wij voor onze begrippen thans mooi zouden vinden’, verlangde ze van de architecten bij het ontwerp van de gevel rekening te houden met de mogelijkheid dat deze bij een eventuele vernieuwing van het bestaande gebouwencomplex in de toekomst zou kunnen worden doorgetrokken. Het beste zou zijn ‘dat de architect een oplossing vindt, welke kan bevredigen en voor het geval het nieuwe gebouw alleen in dien stijl zou blijven staan en voor het geval de gevel van het nieuwe gebouw eventueel later zou worden voortgezet langs de rooilijn van het oude gebouw’. Met het oog op een eventuele aansluiting aan het oude gebouw wenste DNB een hoofdingang aan de kant van de bestaande gevel.

Bovenal wenste de bank een ‘werkelijk monumentale gevel, vallende in de nationale lijn en bepaaldelijk in de Amsterdamsche lijn’. Het zou ‘niet gelukkig te achten zijn indien De Nederlandsche Bank ook weder zou overgaan tot het construeren van een “karakterlozen” gevel, min of meer gecopieerd uit het buitenland en daardoor in Amsterdam feitelijk niet op zijn plaats’. In vergelijking tot de meeste andere grote steden bezat

Amsterdam ‘zoo veel eigen schoon’, dat de bank niet moest meewerken aan het verdwijnen van die schoonheid in de gevelijnen. Amsterdam moest geen eentoonige kopie worden van grote steden, die men ‘thans overal in Australië, in Zweden, in Rusland, in Parijs, Brussel, ja zelfs in de nieuwe wijken in China kan vinden’. Ongetwijfeld refereerde Vissering met deze wat curieuze opsomming aan de voortschrijdende cityvorming in Amsterdam, met als exponenten de net geopende grote warenhuizen van de Bijenkorf aan de Dam (Van Straaten, 1914), Hirsch & Cie (Jacot en Oldewelt, 1912) aan het Leidseplein en Maison de Bonneterie (Jacot en Oldewelt, 1909) pal tegenover de bank aan het Rokin.

Visserings overwegingen getuigen van een onverholen traditionalisme in de architectuur in die tijd en een contextualistische stedenbouwkundige opvatting door het verlangde respect voor de gebouwde historische omgeving. Ongetwijfeld hebben deze aspecten een grote, zo niet doorslaggevende rol gespeeld bij de architectenkeuze. Ze kunnen ook verklaren waarom de bank toonaangevende architecten met meer radicale opvattingen over bouwkunst passeerde. Invloederijke vernieuwers als H.P. Berlage (1856-1934), K.P.C. de Bazel (1869-1923), W. Kromhout (1864-1940) en J.F. Staal (1879-1940) kregen geen uitnodiging, hoewel ook zij

konden bogen op relevante ervaring.¹⁴

Op het lijstje van de bank ontbreekt ook een voor de hand liggende naam uit het behoudende kamp: Jos Th. Cuypers (1861-1949), die net de nieuwe Effectenbeurs aan het Beursplein had voltooid (1914). Hoewel dit soort uitspraken bij gebrek aan aanwijzingen speculatief zijn, viel zijn imago als bouwer van rooms-katholieke kerkgebouwen waarschijnlijk minder in de smaak bij de meer liberaal-protestants gezinde bank-directie.

De zelfverklaarde 'huisarchitect' van de bank A. Salm GBzn (1857-1915) overleed in juni 1915, vlak voor de prijsvraag. Het is echter de vraag of hij bij leven had mogen meedingen. Tussen de eigengereide architect en de directie waren de spanningen hoog opgelopen, vooral na het aantreden van Vissering. Volgens Salm was Ed. Cuypers er namelijk op uit een rol te krijgen in de bouwplannen van DNB, met Vissering als kruiwagen.¹⁵ Tot een breuk met Salm kwam het echter niet, omdat de bank meende het niet zonder de kennis en ervaring van de architect te kunnen stellen.¹⁶

DE INZENDINGEN

Ed. Cuypers zond twee ontwerpen in van een gevel met een brede middenrisaliet en smalle hoekrisalieten, net als bij Frogers gevel. De ontwerpen tonen een gevel

in een tamelijk strakke, traditionalistische stijl, met enige jugendstil-elementen (afb. 9 en 10). Cuypers varieerde in zijn twee ontwerpen vooral de breedte van de middenrisaliet, de ingangspartij en de hoogte van het dak. In beide ontwerpen domineert de middenrisaliet de gevel. De verdiepingshoogten van Cuypers' gebouw komen vrijwel overeen met die van Froger. Door het veel hogere dak toont het gebouw echter veel forser en domineert het de gevelwand. In strijd met de instructies plaatste Cuypers de ingangspartij prominent in het midden. Door de volledige symmetrie en de brede middenrisaliet is het de vraag hoe Cuypers de mogelijke toekomstige uitbreiding voor zich zag.

Van Gendts ontwerp toont eveneens een gevel met een middenrisaliet en twee hoekrisalieten (afb. 11). De hoekrisalieten zijn met hun drie vensterassen aanzienlijk breder dan die van Froger en Cuypers. Met zijn ontwerp vatte Van Gendt de 'Amsterdamse lijn' wel heel letterlijk op: de overeenkomst met Jacob van Campens voormalige stadhuis op de Dam zal niemand ontgaan. De kenmerkende pilasters met kapitelen van het paleis ontbreken echter geheel bij Van Gendts strakke gevelontwerp. Voor verlevendiging zorgen enkele decoraties in de jugendstil en een figuur die een bol torst boven de middenrisaliet. Een fronton liet Van Gendt achterwege, waarschijnlijk om het monumentale ge-

10. Ed. Cuypers, prijsvraagontwerp DNB, variant, 1916, tekening (De Nederlandsche Bank)

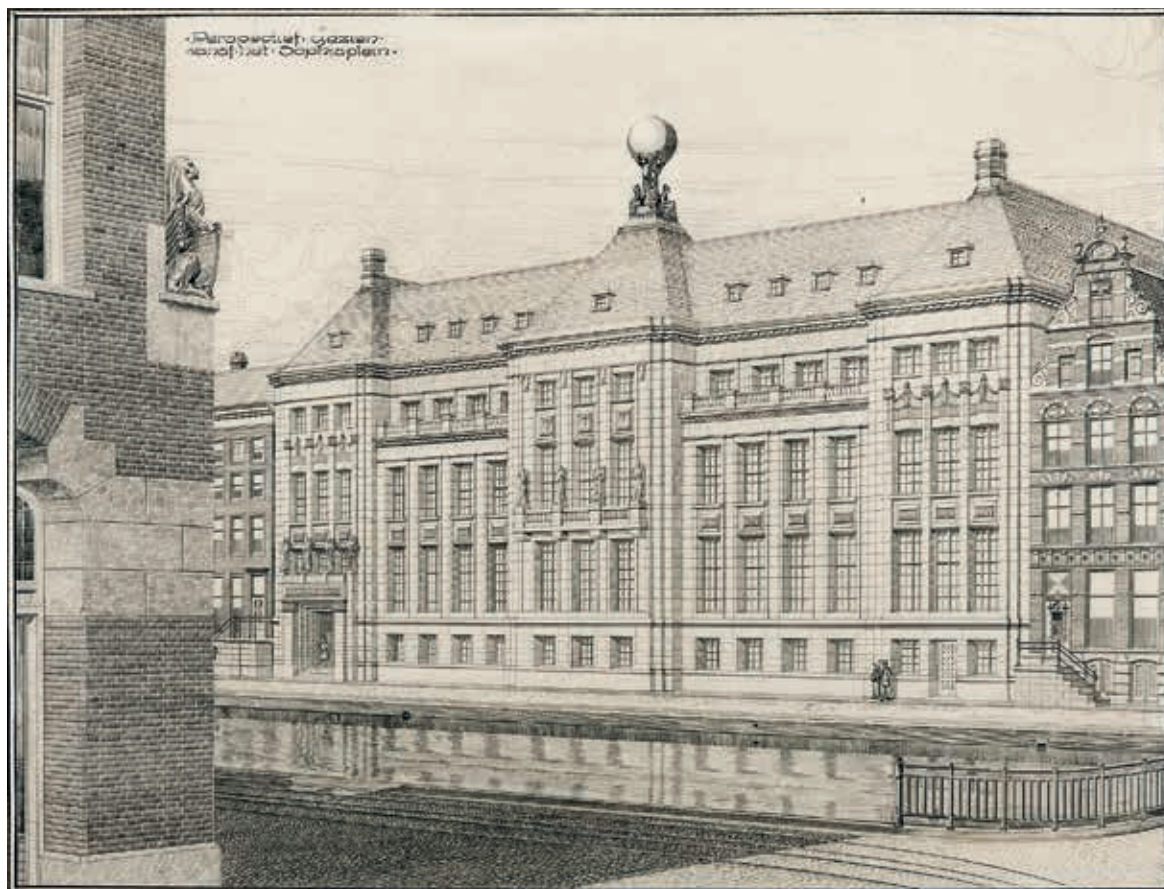
bouw ook weer niet al te prominent te laten ogen. De verticale accenten verlenen de gevel een rijziger indruk dan Frogers gevel. Voor een horizontale compensatie zorgen onder meer de balustrades voor de terugliggende entresols in de geveldelen tussen de risalieten en de lijst boven de plint en de kroonlijst. Door de links aangebrachte hoofdingang zo min mogelijk te benadrukken, kon de gevel vrijwel symmetrisch worden. Doordat Van Gendt de middenrisaliet vrijwel even breed maakte als de hoekrisalieten is de gevel uit te breiden zonder al te veel afbreuk te doen aan het evenwichtig ogende ontwerp.

Poggenbeek koos voor een vlakke, in een lichte natuursteen uitgevoerde, minimaal gedecoreerde gevel, waarvan de opzet veel overeenkomsten vertoont met zijn ontwerp voor de bank Labouchère (afb. 12). Onder meer door de grote rechthoekige vensters zonder decoratieve omlijstingen oogt het ontwerp voor De Nederlandsche Bank strakker en moderner dan Labouchère. Voor contrast en verlevendiging van deze zakelijke geometrie zorgen de gotisch aandoende balustrade langs de daklijst, het vorstkam op de nok en de dakkapellen. De links van het midden gelegen ingangspartij, met een fors balkon ter breedte van vier assen daarboven en bekroond met een rijk gedecoreerde topgevel, verleent de gevel een monumentaal element. De plaatsing van de ingangspartij links van het midden duidt er waarschijnlijk op dat Poggenbeek de kans op

een toekomstige verdubbeling van de gevel reëel achtte. Na deze uitbreiding zou de gevel alsnog symmetrisch worden.

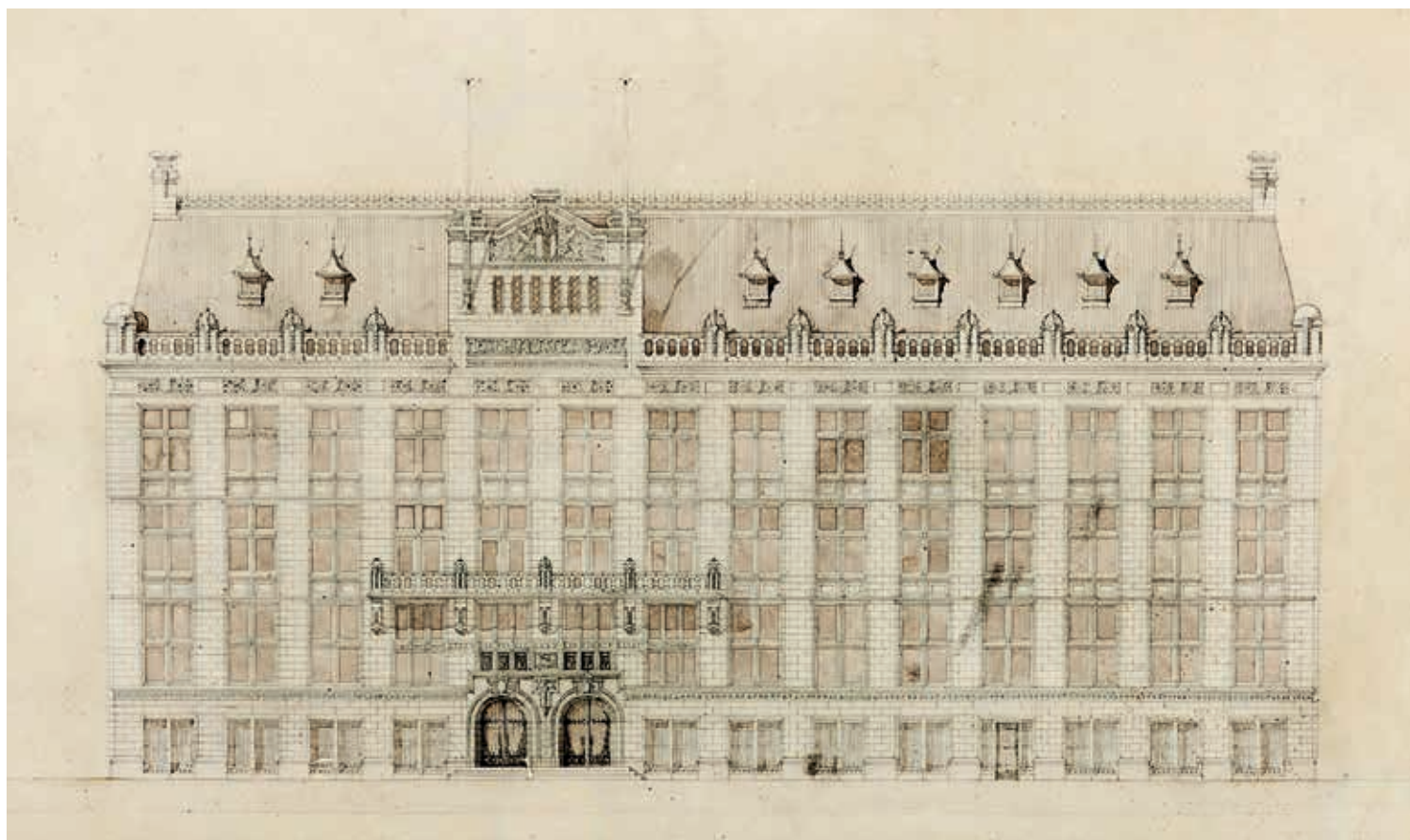
Posthumus Meyjes koos voor een monumentale eclectische stijl waarin de neobarok overheerst (afb. 13). Van alle inzendingen is dit zonder meer de meest klassieke. Het ontwerp illustreert dat Posthumus Meyjes was afgestapt van de meer eigentijdse stijl van 'zijn' Associatie Cassa. Een aantekening in het archief van de bank waardeert het ontwerp als volgt: 'Er gaat ongetwijfeld een monumentale rust van dit gebouw uit met de uitstekende plaatsing van de beide grote ingangen (...) Dat de centrale dakopbouw tussen de beide frontons ook in de eindvleugels voorkomt is jammer en even in strijd met haar functie als culminerend element.'¹⁷ Het ontwerp toont enige verwantschap met het paleis van de gouverneur van de Banque Nationale in Brussel van H.J.F. Beyaert uit 1864, dat indertijd waarschijnlijk model stond voor Frogers eerste ontwerp voor de nieuwbouw van de bank in de jaren zestig van de negentiende eeuw.¹⁸

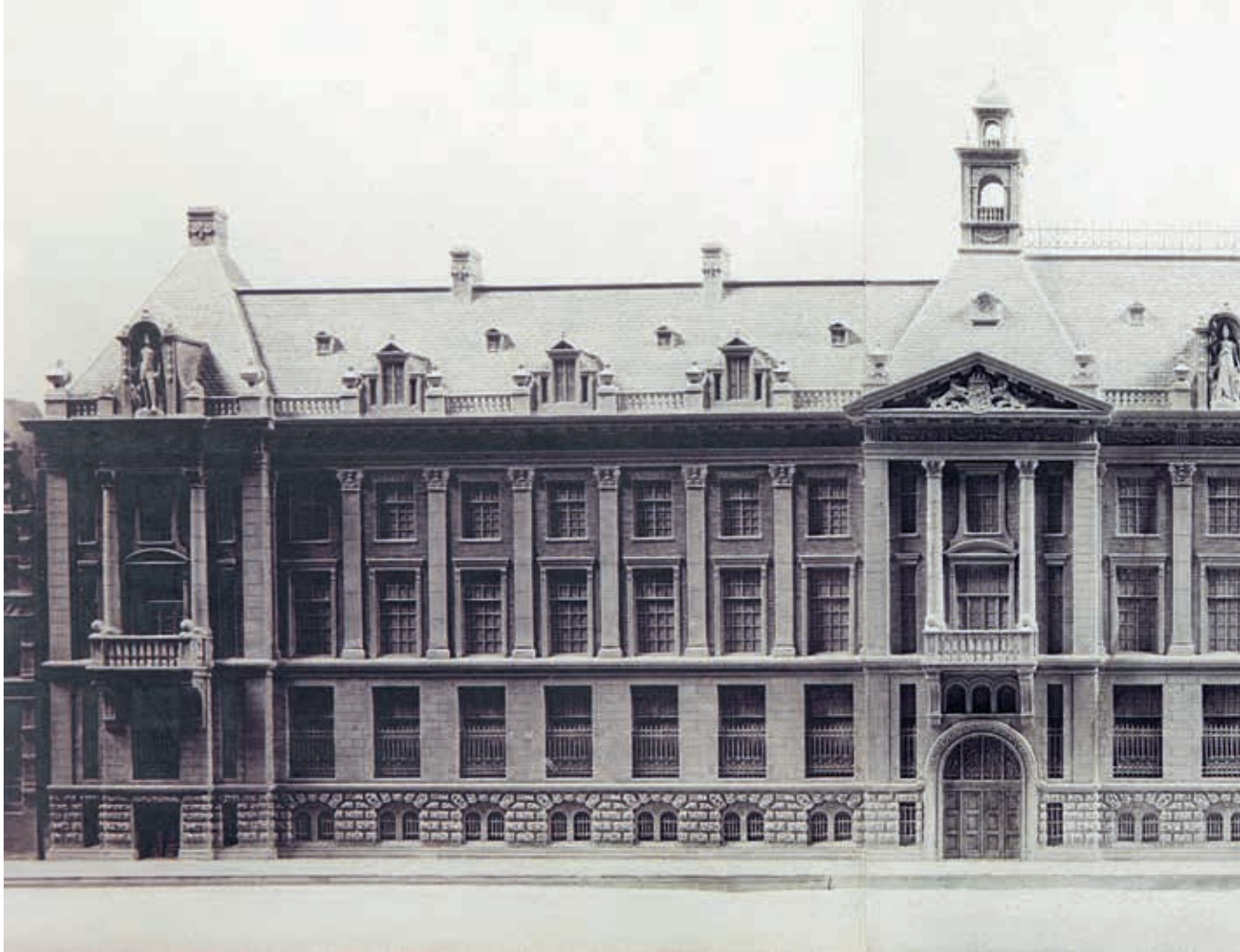
De traditionalistische, wel heel erg fors boven de omringde bebouwing uitrijzende, statige bakstenen gevel van Van der Steur is ingedeeld door middel van twee forse hoekrisalieten die een middendeel met pilasters flankeren (afb. 14). De weinig prominent gemarkeerde hoofdingang bevindt zich links van het midden in het middendeel in de hoge natuurstenen plint. De vorm-

11. A.D.N. van Gendt, prijsvraagontwerp DNB, 1916, tekening (De Nederlandsche Bank)

12. F.W.M. Poggenbeek, prijsvraagontwerp DNB, 1916, tekening (De Nederlandsche Bank)

13. C.B. Posthumus Meyjes, prijsvraagontwerp DNB, 1916, fotomontage (De Nederlandsche Bank)

geving is verwant aan Van der Steurs ontwerp voor de nieuwbouw van het agentschap van DNB in Leiden van dezelfde tijd. Het steile dak met de dakkapellen en de centrale dakruiter sluiten in stijl aan bij het Vredespaleis. Door een middenrisaliet achterwege te laten, maakte Van der Steur een vergroting met behoud van de symmetrie goed mogelijk.

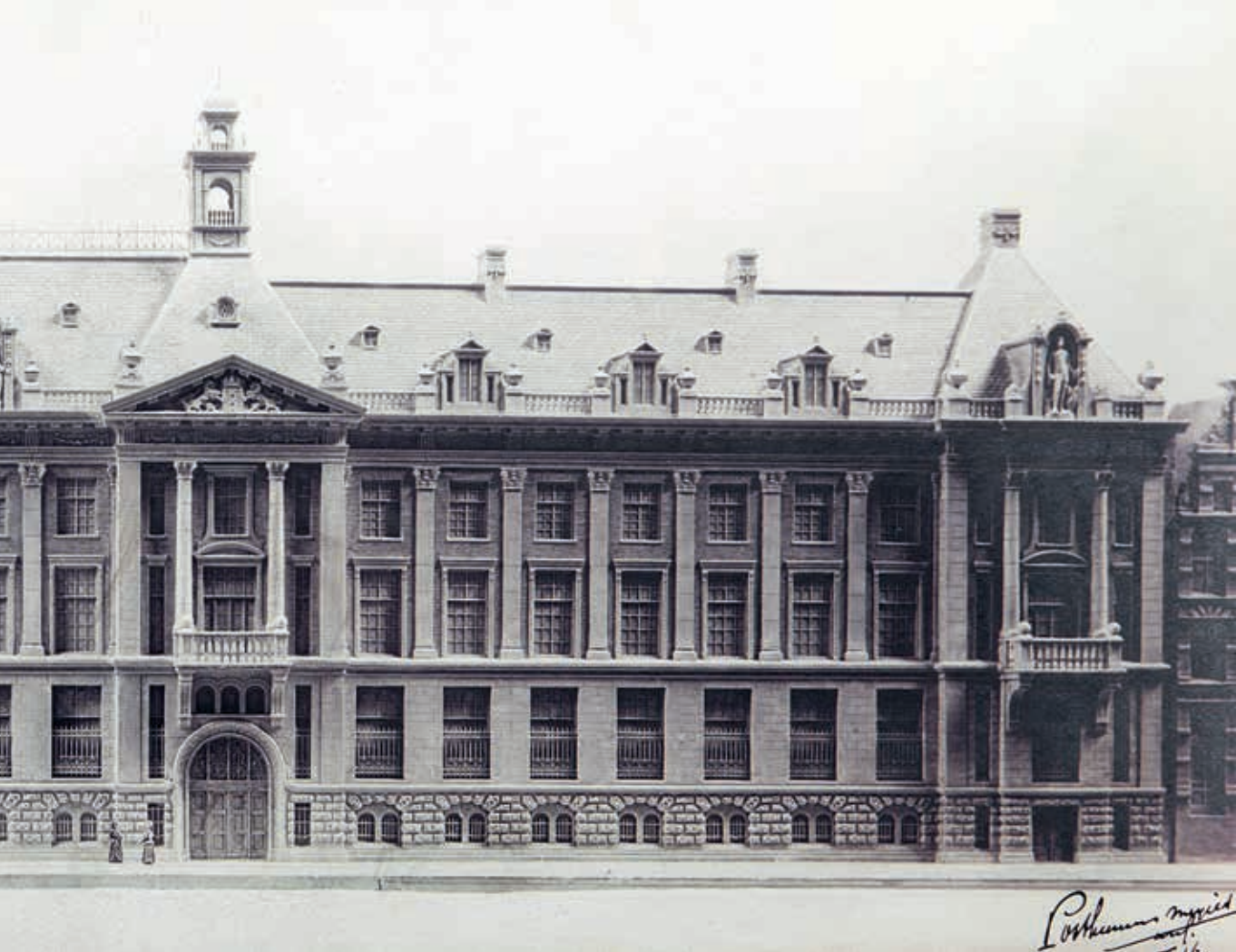
EEN PRIJSVRAAG DIE GEEN PRIJSVRAAG WAS

De Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, Vakvereniging van Nederlandsche Architecten (M.B.V.A.) bekeek de gang van zaken rond de prijsvraag met argusogen. Nadat het de Permanente Prijsvraag-commissie (P.P.C.) van de M.B.V.A. ter ore was gekomen dat vijf van haar leden waren uitgenodigd voor de besloten bankprijsvraag, verzocht ze hen en opdrachtgever DNB om inlichtingen.¹⁹ Fijntjes wees de P.P.C. de directie op de bijgevoegde Algemeene Regelen voor Nationale Bouwkundige Prijsvragen.²⁰ Toen een reactie van DNB uitbleef, schakelde de commissie het bestuur van de maatschappij in. Dat de bank zich niet aangesproken voelde, is niet zo verwonderlijk: het was helemaal niet haar bedoeling een 'eigenlijke prijsvraag' uit te schrijven.²¹ Er kwam geen jury of enig 'ander beoordelingslichaam buiten de Bank' aan te pas: de directie meende de keuze van een ontwerp zelf te kunnen maken op grond van haar eigen ervaring.²² Begin november 1915

vroeg het maatschappijbestuur de bankdirectie of ze zich met de prijsvraagregels kon verenigen of anders aan te geven dat ze van de regels wilde afwijken.²³ De brief ging vergezeld van een kopie van het verzoek aan de uitgenodigde architecten om binnen een week inlichtingen te verstrekken. Het bestuur wees de architecten op hun morele plicht te voldoen aan het informatieverzoek van de P.P.C.²⁴ Daarbij beriep de maatschappij zich op de bepaling dat de leden de P.P.C. moesten informeren als zij deelnamen aan een besloten prijsvraag.

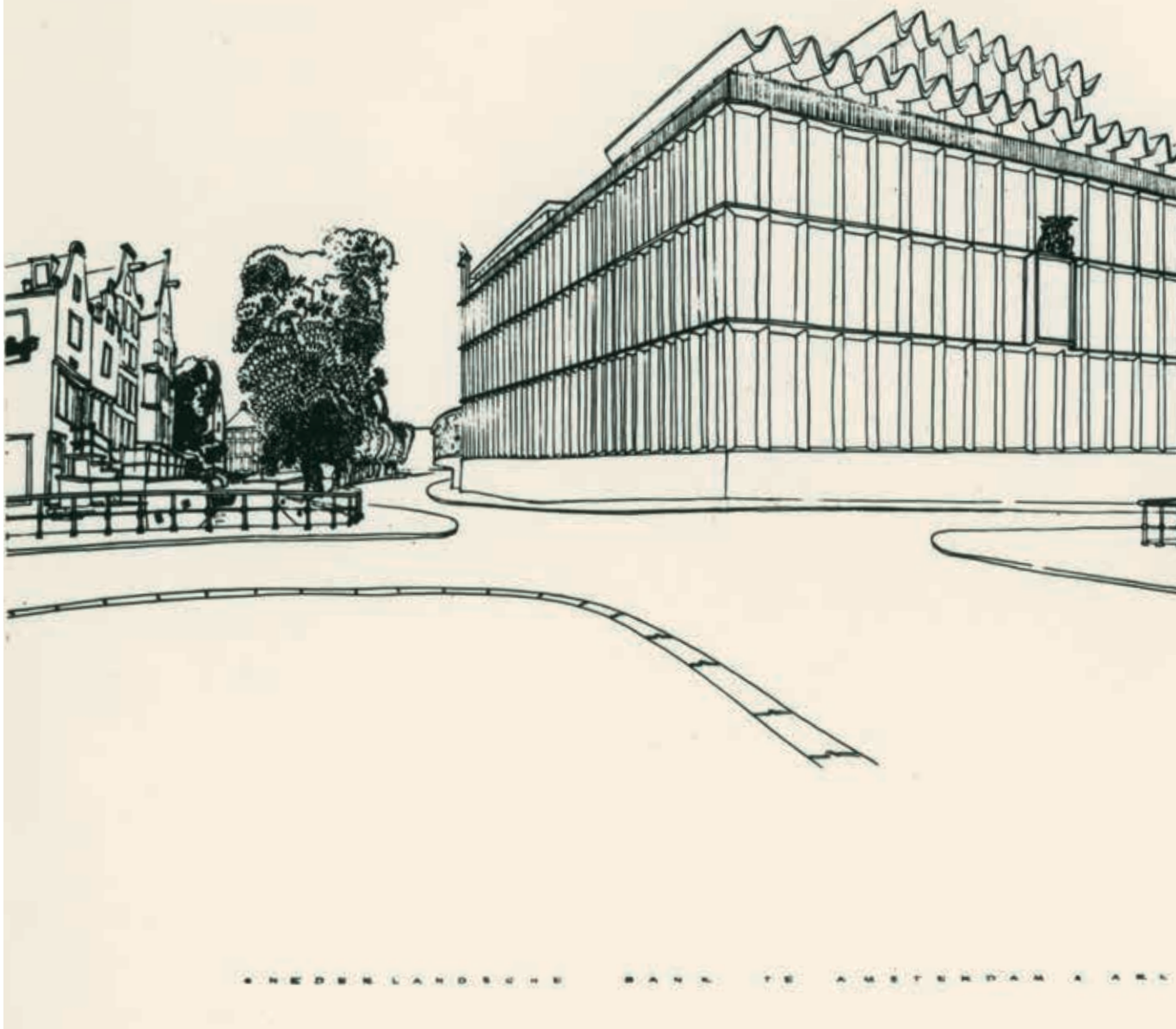
Dat de commissie er zo bovenop zat, heeft ongetwijfeld te maken met het veroveren van een positie als echte vakvereniging, zo net na de recente koerswijziging van de maatschappij.²⁵ Bij deze koerswijziging in 1915 had de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst 'Vakvereniging van Nederlandsche Architecten' aan haar naam toegevoegd en konden vanaf dat moment alleen particuliere en ambtelijke architecten lid worden. De beoogde fusie met de Bond van Nederlandse Architecten kwam pas in 1918 tot stand.²⁶ Enige jaloezie van zich gepasseerd voelende architecten zal ook hebben meegespeeld.

De architecten toonden zich niet onder de indruk. Van der Steur liet het bestuur weten dat hij 'geen vrijheid kon vinden enige mededeling, van welken aard ook aan derden te doen van een tussen mijn principaal

14. J.A.G. van der Steur, prijsvraagontwerp DNB, 1916, tekening (De Nederlandsche Bank)

15. M.F. Duintjer, winnend ontwerp tweede ronde van de besloten prijsvraag DNB, 1956, tekening (De Nederlandsche Bank)

en mij getroffen overeenkomst'.²⁷ Verder wenste hij zelf uit te maken of de voorwaarden van een opdrachtgever voor hem aanvaardbaar waren. Hij verwierp daarom de morele verplichting tot nakoming van de prijsvraagregels en vroeg zich af of hij zo nog langer lid van de maatschappij kon blijven. De vraag stellen is hem beantwoorden: na 'ernstige overweging' had hij besloten zijn lidmaatschap per direct op te zeggen. Een sarcastisch puntgedicht van Candidus (pseudoniem van architect A.W. Weissman) in *Architectura* suggereert dat de andere architecten dat ook deden:

Prijsvraag.

De Nederlandsche Bank heeft lak

Aan regelen, die door de Vak-

Vereeniging zijn ingesteld.

De Nederlandsche Bank heeft geld.

Vijf architecten hebben lak

Aan wat ze als leden van de Vak-

Vereeniging hadden vastgesteld.

De Nederlandsche Bank heeft geld.

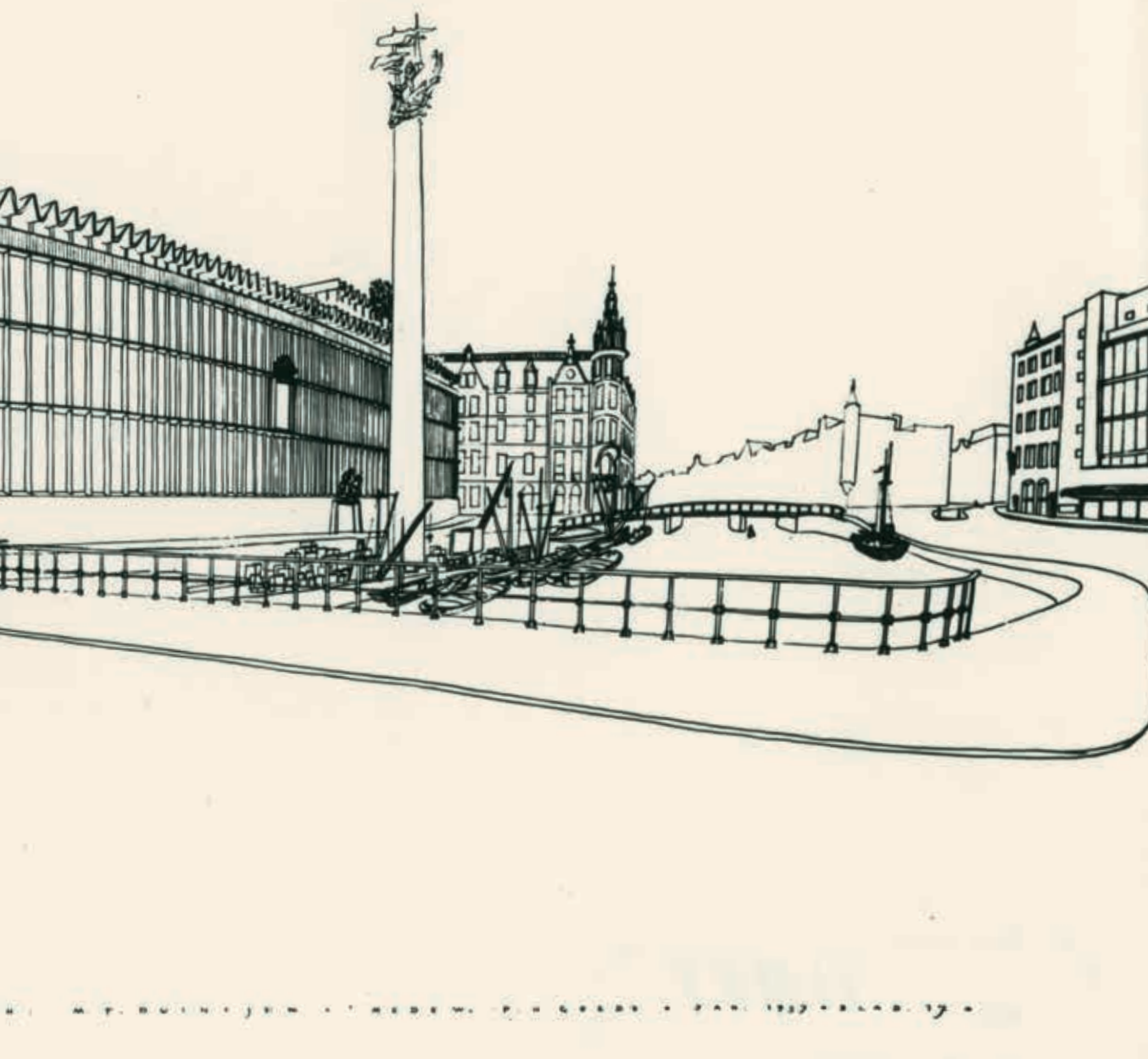
Vijfbrieven met een dikke lak

Krijgt de Vereeniging op haar dak.

Die nu vijf leden minder telt.

De Nederlandsche Bank heeft geld.²⁸

De voor de P.P.C. teleurstellende gang van zaken leidde tot weinig minder dan een identiteitscrisis binnen de commissie. 'Waar onze Commissie nu gedurende ruim vier jaren is werkzaam geweest en de Algemene Regelen kort geleden geheel zijn herzien en door de constituerende verenigingen opnieuw zijn vastgesteld, meenden wij te mogen aannemen, dat de leden

der aangesloten verenigingen, (...) zich tot eene loyale medewerking verplicht zouden rekenen.²⁹ Nu dat laatste een illusie was gebleken, vond de commissie dat haar voortbestaan alleen nog nut had als de constituerende verenigingen de Algemeene Regelen verbindend zouden verklaren en zouden handhaven.³⁰

OMSTREDEN VERHUISPLANNEN

Welke van de ingediende ontwerpen de voorkeur had van de directie is niet bekend; in de archieven ontbreekt daarvoor elke aanwijzing. Tot uitvoering van het nieuwbouwplan kwam het evenwel niet. Dat kwam niet alleen vanwege de verslechterende economische situatie door de Eerste Wereldoorlog. Het gemeentebestuur wilde eigenlijk niet dat De Nederlandsche Bank uitbreidde aan de Oude Turfmarkt, aangezien dat de noodzakelijke ontwikkeling van het Binnengasthuis

dwarsboomde. Liever zag de gemeente de bank verhuizen naar een andere locatie. Daar wilde de directie best aan meewerken, mits de gemeente een geschikt bouwterrein zou aandragen.³¹ Voor Publieke Werken bood dat een extra gelegenheid om plannen voor verkeersdoorbraken in het centrum te realiseren.

Begin 1919 toonde DNB interesse in een terrein tussen het Singel en de Herengracht ter hoogte van de Beulingstraat. Toen dat op niets uitliep, overwoog de directie samen met onder meer de Rotterdamsche Bankvereniging nieuwbouw te realiseren op een terrein tussen het Spui, het Singel en de Nieuwezijds Voorburgwal.³² De bank zag af van beide plannen vanwege de enorme onteigeningskosten en de vrees voor slepende onteigeningsprocedures. Ook toonde de bank zich gevoelig voor de storm van protesten van het publiek tegen de aantasting van de oude stad door de

geplande verkeersdoorbraken en het verdwijnen van historische bebouwing. Toen de verhuisplannen eenmaal onbedoeld in het nieuws waren gekomen, kon de directie er niet omheen de architecten duidelijkheid te verschaffen. Dat deed ze begin 1920 met een korte mededeling aan de architecten dat nieuwbouw aan de Oude Turfmarkt voorlopig van de baan was door de verhuisplannen.³³ Ed. Cuypers was al op de hoogte, aangezien hij de directie adviseerde bij de zoektocht naar geschikte bouwlocaties in de stad.

Nadat de verhuisplannen in de ijskast waren beland, kreeg Cuypers opdracht het bestaande gebouwencomplex, inclusief het Sint-Bernardusgesticht, op te knappen, waarbij de bestaande gevelwand vrijwel ongewijzigd bleef. Van een vergoederd plan uit 1923 voor sobere nieuwbouw op de plaats van het bouwvallige Sint-Bernardusgesticht zag de directie uiteindelijk af. Toenemende onzekerheid over de toekomstige ontwikkeling van de organisatie gaf daarbij de doorslag. Toen de huisvestingsproblemen in de jaren vijftig door een explosieve groei wederom nijpend waren geworden, schreef ze een meervoudige besloten prijsvraag uit voor nieuwbouw aan de Oude Turfmarkt. Voor deze nieuwbouw moest alle bebouwing van het gehele Binnengasthuisterrein tussen de Oude Turfmarkt, Grimburgwal, Kloveniersburgwal en de Nieuwe Doelenstraat wijken (afb. 15). Ook ditmaal kwam het uiteindelijk niet tot nieuwbouw, althans niet op deze locatie. Eind 1959 beklonken de gemeente en DNB een grondruil, waarbij de bank de Oude Turfmarkt verruilde voor het Frederiksplein. Daar betrok DNB in 1967 haar nieuwe hoofdkantoor naar ontwerp van M.F. Duintjer (1908-1983), de prijswinnaar van de besloten prijsvraag voor de nieuwbouw aan de Oude Turfmarkt.

CONCLUSIE

Gezien de denkbeelden van DNB over de voorgevel van de nieuwbouw is het niet verwonderlijk dat de uitgenodigde architecten met tamelijk behoudende ontwerpen kwamen. Dat past in de toenmalige hang naar traditionalistische architectuur, die zeker voor bankpaleizen in trek was. Met haar architectenkeuze toonde de directie op zeker te spelen en al te eigentijdse en internationale invloeden buiten de deur te willen houden. Vernieuwers als Berlage en De Bazel werden stelselmatig gepasseerd. Met hun ontwerpen toonden de architecten dat de eis van een gevel 'vallende in de Amsterdamsche lijn', voor zover dit begrip al valt te duiden, op heel uiteenlopende wijzen valt te interpreteren. De architecten slaagden er niet allemaal even goed in hun ontwerpen te voegen naar de schaal van de omringende bebouwing. De ontwerpen tonen ook het dilemma waarmee de bank de architecten had opgezadeld door te vragen om een oplossing die zowel bevredigend was voor het geval het nieuwe gebouw niet verder zou worden uitgebreid als het geval dat de nieuwe gevel in de toekomst zou moeten worden voortgezet langs de rooilijn van het oude gebouw. Van alle architecten lijkt Ed. Cuypers de grootste vrijheid te hebben genomen ten opzichte van de wensen van zijn bouwheer. Of hij zich dat meende te kunnen permitteren door zijn vriendschap met president Vissering is uiteraard een net zo speculatieve als onbeantwoorde vraag. Van pottenkijkers bij de competitie was DNB duidelijk niet gediend: van een beoordeling door een vakjury en het volgen van een prijsvraagreglement kon in haar ogen geen sprake zijn. De belangenvereniging van de architecten zag deze gesloten opstelling van de bank en de meegaande houding van haar leden tandenknarsend aan, maar kon er weinig tegen uitrichten.

NOTEN

- 1 N. van den Berg, *Nota over het gebouw van de hoofdbank*, De Nederlandsche Bank, [Amsterdam] 1911.
- 2 De tekeningen worden bewaard in het audiovisueel archief van DNB. De maquettes heeft DNB geschonken aan Het Nieuwe Instituut in Rotterdam. De overige (plattegrond)tekeningen en toevoegingen daarop zijn door een misverstand vernietigd tijdens een verhuizing van het archief van DNB in de jaren vijftig. De 'tegenarchieven' van de deelnemende architecten bevatten helaas geen spoor van deze opdracht, waarschijnlijk omdat ze alle stukken moesten afstaan aan DNB. Correspondentie met de architecten bleef wel (voor een deel) bewaard in het archief van de Secretarie van DNB, nu in het Nationaal Archief (NL-NA, 2.25.68 Secretariearchief DNB).
- 3 Van de vriendschap getuigt Vissering zelf in zijn 'levensbericht van Eduard Cuypers' in het *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*, 1928, 1: 'Jaren lange onverstoorde vriendschap en groote waardeering, vooral ook voor de praktische betekenissen van zijn werk (...)'.
4 B. Gerlach, *Eduard Cuypers, architect*, niet-gepubliceerde doctoraalscriptie, Universiteit van Amsterdam 1979, 106.
5 J.-J. Mobron, *Banken in de binnenstad: van bankpaleis tot bankkolos*, niet-gepubliceerde doctoraalscriptie, Universiteit van Amsterdam 2003, 38.
6 'F.W.M. Poggenbeek', *Bouwkundig Weekblad* 43 (1922) 10, 91.
7 Het Nieuwe Instituut (voorheen NAI), inleiding op archiefindex Posthumus Meyjes (POSX), 1.
8 www.bonas.nl/archiwijzer/archiwijzer.htm en zoeken.nai.nl/CIS/project/24616 (geraadpleegd maart 2014).
9 NL-NA, 2.25.68, Secretariearchief DNB, inv.nr. 7113 en 15431. Het schijnt dat Van der Steur en DNB-president Vissering elkaar kenden uit Visserings studie-
tijd in Leiden. Concrete aanknopingspunten daarvoor heb ik niet gevonden.
- 10 G. Vissering, *Nota over het bouwen van een nieuw bankgebouw voor De Nederlandsche Bank aan het Rokin*, juli 1915, NL-NA, 2.25.68, Secretariearchief DNB, inv.nr. 16073.
- 11 Brief van DNB aan de architecten van 11 januari 1916, NL-NA, 2.25.68, Secretariearchief DNB, inv.nr. 16076.
- 12 Brief van Ed. Cuypers aan Vissering van 10 januari 1915, NL-NA, 2.25.68, Secretariearchief DNB, inv.nr. 16076.
- 13 NL-NA, 2.25.68, Secretariearchief DNB, inv.nr. 16076.
- 14 Zie: H.J.F. de Roy van Zuydewijn, *Amsterdamse bouwkunst 1815-1940*, Amsterdam [1969], 101-150, voor een handzaam overzicht van vernieuwende en traditionalistische architecten uit de tijd van de prijsvraag.
- 15 NL-NA, 2.25.68, Secretariearchief DNB, inv.nr. 16073.
- 16 NL-NA, 2.25.68, Secretariearchief DNB,

- inv.nr. 16079 en 16103. In een brief aan president Vissering noemde de president van de Bijbank van DNB in Rotterdam Salm 'een knap man, maar met druk en erg gewichtig gedoe'.
- 17 NL-NA, 2.25.68, Secretariearchief DNB, inv.nr. 16076.
 - 18 G. Eijkelboom en G. Vermeer, *Sobere waardigheid. 200 jaar huisvesting van De Nederlandsche Bank*, Amsterdam 2014, 39.
 - 19 'Permanente Prijsvraag-commissie, jaarverslag over 1915', *Bouwkundig Weekblad* 36 (1915) 35, 266-267.
 - 20 Brief van 25 oktober 1915, NL-NA, 2.25.68, Secretariearchief DNB, inv.nr. 16076.
 - 21 NL-NA, 2.25.68, Secretariearchief DNB, inv.nr. 16076.
 - 22 NL-NA, 2.25.68, Secretariearchief DNB, inv.nr. 16076.
 - 23 Brief van de M.B.V.A. aan de DNB-directie van 4 november 1915, NL-NA, 2.25.68, Secretariearchief DNB, inv.nr. 16076.
 - 24 Brief van 4 november 1915, NL-NA, 2.25.68, Secretariearchief DNB, inv.nr. 16076.
 - 25 J. Schilt en J. van der Werf, *Genootschap Architectura et Amicitia 1855-1990*, Rotterdam 1992, 94.
 - 26 Zie inleiding op het archief Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst in HNI, zoeken.nai.nl/CIS/archief/276.
 - 27 Brief van 10 november, NL-NA, 2.25.68, Secretariearchief DNB, inv.nr. 16076.
 - 28 Candidus, 'Prijsvraag', *Architectura* 23 (1915) 51 (18 december), 334.
 - 29 Dat waren de Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst te Amsterdam, het Genootschap Architectura et Amicitia te Amsterdam, de Vereeniging Bouwkunst en Vriendschap te Rotterdam en de Bond van Nederlandsche Architecten te Amsterdam.
 - 30 'Permanente Prijsvraag-commissie, jaarverslag over 1915', *Bouwkundig Weekblad* 36 (1915) 35 (25 december), 266-267.
 - 31 'Verplaatsing der Nederlandsche Bank.' *Algemeen Handelsblad*, 7 december 1919; W. Schoonenberg, *Amsterdammers, past op uw stadsschoon! Een onderzoek naar een niet gerealiseerd onteigeningsplan Spui-Singel-Herengracht*, niet-gepubliceerde masterscriptie Universiteit van Amsterdam 2012, 16-17 en 33.
 - 32 Eijkelboom en Vermeer 2014 (noot 18), 60.
 - 33 Brief van 30 januari 1920, NL-NA, 2.25.68, Secretariearchief DNB, inv.nr. 16076.

DRS. G. EIJKELBOOM studeerde bedrijfseconomie en kunstgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. In 2010 behaalde hij een master kunstgeschiedenis met een scriptie over de restauratiegeschiedenis van het Vater/Müller-orgel in de Oude Kerk in Amster-

dam. Hij is werkzaam bij De Nederlandsche Bank als ICT enterprise architect. Momenteel werkt hij een proefschrift over het Amsterdamse architectenbureau Van Gendt.

A GENUINELY MONUMENTAL FACADE

THE DESIGN COMPETITION FOR THE EXTENSION OF THE HEADQUARTERS OF DE NEDERLANDSCHE BANK ON OUDE TURFMARKT IN AMSTERDAM (1915-1916)

GERT EIJKELBOOM

In September 1915, De Nederlandsche Bank (DNB) held an invited design competition for a new building beside the bank's existing headquarters on Oude Turfmarkt in Amsterdam. The Dutch central bank had grown so much since its founding in 1814 that expansion was unavoidable. Five architects – E. Cuypers, A.D.N. van Gendt, F.W.M. Poggenbeek, C.B. Posthumus Meyjes and J.A.G. van der Steur – were invited to submit plans. How the bank arrived at this choice of architects is unknown; in a report to the commissioners, the board stated that they had chosen five architects with a distinguished record in designing bank buildings. The archival drawings constitute a representative sample of the architectural views of these prominent, stylistically conservative architects.

The board's choice of architects indicated that it was not looking for innovative architecture; more progressive architects like H.P. Berlage, K.P.C. de Bazel and W. Kromhout were deliberately ignored. It is clear from the terms of reference that the DNB board had decided views on the design of the new street elevation that would stand alongside the existing frontage designed by W.A. Froger. The bank asked the architects to bear in mind a possible future doubling of the facade that

would see Froger's elevation disappear altogether. The bank required a 'genuinely monumental facade, in harmony with the national style and in particular with the Amsterdam style'. Above all, it should not be a copy of a foreign facade, which would look out of place in the historical city. Given such ideas it is hardly surprising that the five architects came up with fairly conservative designs. Their plans demonstrate that the request for an elevation 'in the Amsterdam style' was open to a range of interpretations; nor were the architects equally successful in adjusting their designs to the scale of the surrounding buildings. The designs attest to the dilemma with which the bank had saddled them in asking for a design that could stand on its own but that would also prove satisfactory in the event of further expansion.

We do not know which design the board preferred, but as it turned out there was no new building because the city council wanted to purchase the site on Oude Turfmarkt from the DNB for an extension of the Binengasthuis hospital. It was not until 1967 that the DNB moved into a new headquarters building on Frederiksplein designed by M.F. Duintjer.

PIETER VLAARDINGERBROEK

HET PALEIS VAN DE REPUBLIEK GESCHIEDENIS VAN HET STADHUIS VAN AMSTERDAM

Amsterdam (W Books) 2011, 304 pp., ill. in zwart-wit en kleur, ISBN 978 90 400 8661 8, € 39,95

In 1647 schetste de Friese stadhouder Willem Frederik van Nassau (1613-1664) in zijn dagboek een doomsce-nario voor de ontwikkeling van de Nederlanden. Dit zou zich afspelen onder leiding van Amsterdam. De steeds rijker en machtiger wordende stad zou zich geleidelijk ontwikkelen tot een stadstaat, een nieuw Rome of Venetië, dat zijn wijde omgeving zou onderwerpen. Willem Frederik maakte er ondanks zijn weerzin tegen de opbloei van Amsterdam een gewoonte van om er te gaan kijken bij grote bouwprojecten. Hij is tweemaal gaan kijken op de bouwplaats van het nieuwe stadhuis. Wat hij daar aantrof, moet hem met ontzag en afgrijzen hebben vervuld. Zijn nachtmerrie kreeg gestalte in het kolossale gebouw dat bij de Dam verrees. Het stadhuis was een van de grootste gebouwen die ten tijde van de Republiek werden gebouwd, en zonder twijfel het meest prestigieuze. Willem heeft het overdonderende interieur nooit in volle glorie kunnen zien, maar alleen al het aanzicht van de ruwbouw moet hem de rillingen over de rug hebben doen lopen.

Het gebouw is het onderwerp van de geactualiseerde handelseditie van het proefschrift uit 2007 van architectuurhistoricus Pieter Vlaardingerbroek, werkzaam bij het Bureau Monumenten & Archeologie van de gemeente Amsterdam. Geert Mak noemde zijn publieks-geschiedenis van het gebouw uit 1997 *Het stadspaleis*, maar de door Vlaardingerbroek gekozen titel geeft het belang van het gebouw beter weer.

Katharine Fremantle stelde in haar in 1959 verschenen *The Baroque Town Hall of Amsterdam*: 'Perhaps the main historical interest of the seventeenth-century Town Hall of Amsterdam, the great building in the centre of the city which is now the Royal Palace, lies in its significance as a record of the life and culture which

produced it: those of Holland at the greatest moment of her history, and of Amsterdam itself' (p. 12). Vlaardingerbroek neemt deze observatie als uitgangspunt. Met het citaat van Fremantle zet hij niet alleen de lijn uit voor zijn boek, maar toont hij tevens de ambitie om het gebouw opnieuw in zijn tijd te plaatsen. Daarbij beperkt hij zich niet, zoals Fremantle, tot de tijd van de Republiek, maar behandelt hij ook de verbouwing en ingebruikname van het stadhuis als paleis en de daaropvolgende restauraties ervan tot in de twintigste eeuw. Wie *Het paleis van de Republiek* koopt, krijgt eigenlijk drie boeken voor de prijs van één. Die hebben allemaal een eigen invalshoek en opzet en zijn gebaseerd op uiteenlopend bronnenmateriaal. Daarbij valt op dat het eerste deel – over de tijd van de Republiek – zeker twee derde van het boek beslaat.

Vlaardingerbroek begint de voorgeschiedenis van het stadhuis bij het ontstaan van Amsterdam. Dat is een gelukkige keuze, omdat op die manier aandacht kan worden besteed aan het ontstaan en de ontwikkeling van de instituties waar het stadhuis de behuizing van zou vormen: de verschillende bestuurscolleges en de daaronder functionerende ambtelijke en justitiële instellingen. Het middeleeuwse stadhuis bestond uit verschillende gebouwen. Het oudste deel aan de Vogelsteeg dateerde uit de late veertiende eeuw, het paviljoen aan de Dam met de vierschaar en de toren uit de vijftiende eeuw. Samen met een reeks in de loop der tijd toegevoegde en aangebouwde volumes vormde het stadhuis een complexe configuratie van geschakelde gebouwen. Al in 1557 werd een voorstel gedaan voor complete nieuwbouw. Dit plan kreeg geen vervolg, maar de gang van zaken wijst erop dat het stadhuis al halverwege de zestiende eeuw niet meer voldeed. Bar-

laeus beschreef het oude stadhuis ter gelegenheid van het bezoek van Maria de Medici in 1638. Hij dichtte het gebouw een zekere 'achtbaerheid' toe, juist omdat het oud en bouwvallig was. Barlaeus zag het als een monument van de bescheidenheid van het Amsterdamse stadsbestuur: 'de Raed, door wiens bestier men wijd en zijd zeilt, woont benaewwt'. Het feit dat de toren in 1601 maar liefst 33 duim uit het lood hing, en 'nyet en [was] buyten groot peryckel ende gevaer van te storten, ende om te vallen', werd rechtgezet en in 1615 alsnog deels werd gesloopt, opnieuw om instorting te voorkomen, wordt niet vermeld door Vlaardingerbroek, maar ondersteunt Barlaeus' redenering (Stadsarchief Amsterdam, 5025-8 [Vroedschap], fol. 682 [28 januari 1601]; SAA 5025-10 [Vroedschap], fol. 278 [30 juni 1615]).

Dit brengt ons op het punt van de beschikbaarheid van bronnen: voor een studie als deze vormen de resoluties van de stedelijke bestuurscolleges (vroedschap, thesaurieren en burgemeesters) een zeer rijke bron. Vlaardingerbroek heeft die goed gebruikt, maar binnen de beperkte tijd van een promotieonderzoek is het compleet doornemen van al die omvangrijke en niet of nauwelijks geïndexeerde series ondoenlijk. Het wordt dan ook de hoogste tijd voor het voortzetten van de reeks (althans datgene waarvan te hopen was dat het een reeks was) van bronnenuitgaven door medewerkers van het Stadsarchief. Daarbij zou het tempo drastisch omhoog moeten: het eerst verschenen deel dateert uit 1986, het tweede uit 2008. Als zo'n bronnenuitgave er gelegen had, had de bouwloods buiten de Sint-Anthonispoort waar de kappen van het stadhuis werden getimmerd niet hebben ontbroken in het overzicht van de bouw, of de curieuze klachten uit 1669 van winkeliers in de Gasthuissteeg over windhinder langs de recent opgeleverde hoogbouw (Stadsarchief Amsterdam 5025-19 [Vroedschap], fol. 139-139vo [1 maart 1651]; SAA 5039-4 [Thesaurieren], fol. 85-85vo [4 december 1669]). Maar dit is Vlaardingerbroek niet aan te rekenen: hij verdient complimenten voor zijn bronnengebruik: een combinatie van archivalia, contemporaine architectuurtheorie en theologie en secundaire literatuur.

De planvorming voor het stadhuis begon in 1639. Toen besloot men tot nieuwbouw en werden de eerste ontwerpen vervaardigd. Vlaardingerbroek bespreekt de complexe plangeschiedenis op basis van een aantal kaarten en ontwerptekeningen en de resoluties van de bestuurscolleges, waarbij de ligging, grootte en vorm van de bouwkavel meermalen werden gewijzigd. Daarbij heeft hij de reconstructie van Leo van den Burg, die in 2009 in dit tijdschrift werd gepubliceerd, in enigszins gewijzigde vorm overgenomen. Vervolgens behandelt Vlaardingerbroek het gerealiseerde ontwerp van Jacob van Campen aan de hand van een catalogus van de tekeningen, prenten en maquettes van het gebouw. Hij doet dat vanuit het perspectief van de opdrachtgever: het programma van eisen, de routing, het aanzien van de onderscheiden delen, de betekenissen

die het stadsbestuur het gebouw wilde toekennen. Dan bespreekt hij het ontwerpproces en laat zien hoe Van Campen, op basis van contemporaine architectuurtheorie en de verwerking daarbinnen van de reconstructie van het paleis van Salomo, klassieke en 'Bijbelse' architectuur wist te integreren en het gebouw associaties kon meegeven van wijsheid, gerechtigheid en rijkdom. Daarbij weet hij de architectuurtheorie overtuigend te verbinden met theologische geschriften.

In het hoofdstuk daarop bespreekt Vlaardingerbroek de inrichting en werkwijzen van stedelijke bouworganisatie en hoe deze werden aangepast om de bouw van dit megaproject mogelijk te maken, onder meer door het aantrekken van Daniël Stalpaert als directievoerder en bouwmanager. Daarna komen de feitelijke bouw, de langdurige afwerking van het interieur en het beeldhouwwerk, de voortdurende strijd tegen vocht, rook en kou en het functioneren van het gebouw als stadhuis aan de orde.

In het tweede deel behandelt Vlaardingerbroek de verbouwing van het stadhuis tot koninklijk paleis. Lodewijk Napoleon moest vanuit het niets een hofhouding opbouwen. De basis hiervoor lag in de in januari 1808 gepubliceerde *Étiquette du Palais Royal*, die Lodewijk liet opstellen naar voorbeeld van de *Étiquette du Palais Impérial*. Vlaardingerbroek laat aan de hand van archivalia en ooggetuigenverslagen zien hoe het hofleven in het nieuwe koninkrijk vorm kreeg, en hoe het stadhuis, het enige bestaande gebouw dat geschikt was om als (tijdelijk) paleis te dienen, op basis van de *Étiquette* werd aangepast aan de nieuwe tijd. De transformatie tot paleis was een complexe ruimtelijke puzzel. Koninklijk architect Jean-Thomas Thibault had de leiding over de werken, die zich toespitsten op de indeling en het comfort van de bel-etage, waar vloerbedekking, verwarming, nieuwe plafonds, schilderwerk en allerlei andere ingrepen in het interieur werden uitgevoerd. Binnen twee maanden moest deze eerste reeks werken klaar zijn, om het gebouw toonbaar te maken voor de 'Blijde Inkomst' van Lodewijk op 20 april 1808 (p. 186): vanaf die dag werd het paleis in gebruik genomen. Dat wil niet zeggen dat het werk op die dag voltooid was: grote hoeveelheden meubels werden geleend van vermogende particulieren of gehuurd van meubelmakers en -handelaars. In de periode daarna volgden niet alleen interieurwerk en meubilair, maar ook bouwkundige ingrepen, zoals het balkon aan de Dam.

Het gebouw stond centraal in de grootse hofhouding van de koning, en het republikeinse Holland onderging in korte tijd een cultuurverandering, waarbij het de nieuwe status van koninkrijk omarmde. Het gebouw dat de macht van de republiek had vertegenwoordigd, bleek na een razendsnelle metamorfose evenzeer geschikt als symbool van het koninkrijk.

Nadat Nederland door keizer Napoleon was ingelijfd,

werd prins-stadhouder Charles-François Lebrun naar Nederland gestuurd. De hofhouding verdween – alleen bij het bezoek van Napoleon in 1811 stond het gebouw centraal in een groots ceremonieel vertoon. Ook nadat prins Willem van Oranje in 1813 tot koning was gekroond, bleef het relatief rustig in het gebouw. Willem I en Willem II richtten hun aandacht vooral op hun verblijven in Den Haag en Brussel. Onder Willem III kwam daar Het Loo bij. Het Paleis op de Dam, door het ontbreken van tuinen niet geschikt als residentie, had onderhoud nodig, maar grote verbouwingen vonden niet plaats. Tegen het einde van de negentiende eeuw, toen het voortbestaan van de monarchie zeer onzeker was, werden de grote voorgangers van stal gehaald: vaderlandse helden als Willem van Oranje, Frederik Hendrik en koning-stadhouder Willem III werden ingezet om het nationaal gevoel te versterken. Daarmee kwam ook meer aandacht voor de oorspronkelijke architectuur en voor het stadhuis als symbool van de Gouden Eeuw: zo werden de vierschaar en de grote trap, die in de loop van de negentiende eeuw wat waren verrommeld, in hun oude glorie hersteld.

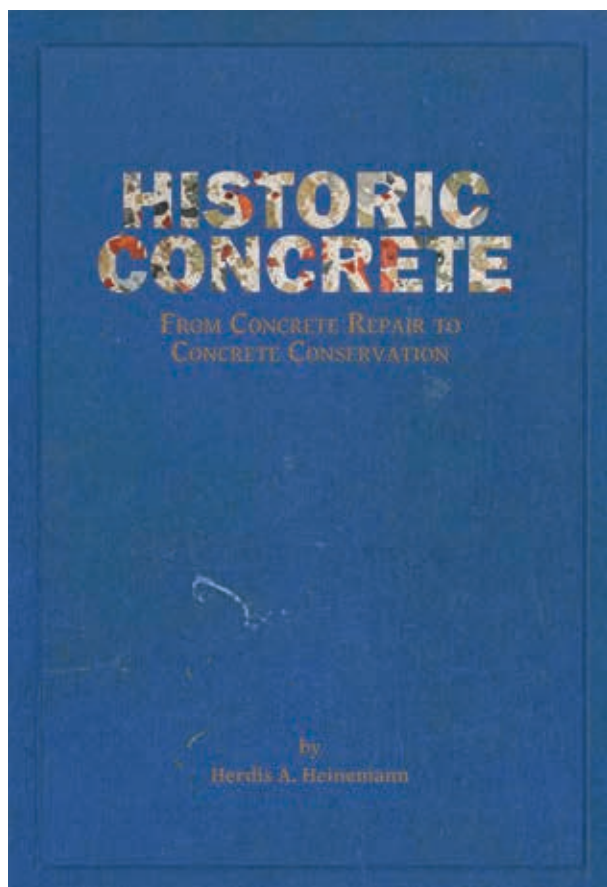
Tegen het einde van de negentiende eeuw begon de Paleis-Raadhuiskwestie te spelen: de vraag wie eigenaar was van het gebouw – dat door Willem I weliswaar formeel was teruggegeven aan de gemeente maar in gebruik bleef als paleis – leidde tot verwarring, en een aantal prominenten, onder wie P.J.H. Cuypers en J.A. Alberdingk Thijm, wilde het opnieuw bestemmen als stadhuis, omdat het nauwelijks werd gebruikt. Na enig heen en weer schuiven van verantwoordelijkheden kwam het Paleis uiteindelijk definitief in handen van de Staat der Nederlanden, waarbij Amsterdam geld kreeg voor de bouw van een nieuw raadhuis. Daarmee begon de lange en onverkwikkelijke geschiedenis die uiteindelijk leidde tot de bouw van de Stopera, die genoeg stof biedt voor een ander proefschrift.

Het derde en laatste deel van het boek behandelt in slechts dertig pagina's de serie ingrijpende restauraties, of liever transformaties, die het gebouw in de

twintigste eeuw heeft doorgemaakt. Daarbij waren de instandhouding van het gebouw en de toevoeging van moderne voorzieningen en installaties de constante factoren. De verschillende onderdelen veranderden soms meermalen van karakter op basis van sterk wisselende restauratieopvattingen. Vertrekken of delen daarvan werden gemoderniseerd en vervolgens weer teruggerestaureerd, uiteindelijk resulterend in een mengsel van stijlen. Daarbij valt op dat vooral de laatste grote restauratie – voorafgaand aan de troonsbestijging van koning Willem-Alexander – slechts kort wordt behandeld en van kritisch commentaar voorzien. Daarmee houdt het boek abrupt op, waarmee Vlaardingerbroek lijkt te willen uitdrukken dat het laatste woord er nog niet over gezegd is. Maar tegelijkertijd roept het de vraag op of er al voldoende afstand is voor een beoordeling van deze laatste operatie als onderdeel van die lange reeks ingrijpende restauratiecampagnes en de worsteling van de moderne monumentenzorg met het intensief gebruikte gebouw.

De delen van het boek hebben een sterk onderscheiden karakter en verschillen sterk in omvang. Ondanks deze onevenwichtigheid kan worden vastgesteld dat Vlaardingerbroek de zichzelf opgelegde ambitie heeft waargemaakt: een helder opgezet en gestructureerd (en fraai geïllustreerd) onderzoek dat de complete biografie van het gebouw beschrijft en een overzicht biedt van de plangeschiedenis, de bouwgeschiedenis, het beeldhouwwerk, het veranderende gebruik en de restauratiegeschiedenis. Daarbij heeft hij een goede balans gevonden tussen leesbaarheid en aandacht voor detail, en verbindt hij het gebouw voortdurend met de intellectuele, maatschappelijke, bestuurlijke en stedenbouwkundige omgeving, zonder te breed uit te waaieren. Daarnaast biedt het boek aanknopingspunten voor verder onderzoek. Een uitgebreide publicatie en verantwoording van de laatste restauratie zou daarvan een voor de hand liggend begin zijn.

JAAP EVERT ABRAHAMSE

HERDIS ANDREA HEINEMANN

HISTORIC CONCRETE FROM CONCRETE REPAIR TO CONCRETE CONSERVATION

Delft (Delftdigitalpress) 2013, 533 pp., ISBN 978 90 526
9411 5, € 52,50

De geschiedenis van beton blijkt een boeiend onderwerp en een onuitputtelijke bron voor wetenschappelijke studies, publicaties en tentoonstellingen. Als een van de meest veelzijdige en meest toegepaste bouwmaterialen van de twintigste eeuw wereldwijd is er immers ook een grote behoefte aan kennis omtrent dit historisch bouw materiaal en hoe er mee om te gaan in de toekomst. Een willekeurige greep uit het aanbod van het afgelopen decennium: de tentoonstelling 'Bétons: étonnez-vous!', die plaatsvond in het Parijse Musée des arts et métiers in 2006; het overzichtswerk *Le Béton, histoire d'un matériau* van Cyrille Simonnet uit 2005; de conserveringshandleiding *Concrete* uitgegeven door English Heritage in 2012; de proefschriften die in België door Armande Hellebois (*Theoretical and experimental studies on early reinforced concrete structures*, 2013) en mijzelf (*Bouwen in beton in België 1890-1975*, 2011) werden geschreven. Deze publicaties en tentoonstellingen bieden telkens een ander perspectief (technisch, architectonisch, structureel, economisch) op de rijke geschiedenis van het betonnen erfgoed. De dissertatie van Herdis Heinemann sluit hier perfect bij aan. Zoals de titel en subtitel aangeven, behandelt Heinemann zowel de historische aspecten van het materiaal als de hedendaagse problematieken in verband met herstel en restauratie. Bovendien is de invalshoek van deze studie erg origineel: Heinemann gaat voornamelijk in op het zichtbare oppervlak van beton, waarbij cultuurhistorische waarden, visuele ei-

enschappen, duurzaamheidsaspecten en technische eisen op elkaar betrokken worden. Vanuit de moeilijke balans tussen die verschillende aspecten ontwikkelt Heinemann het voornaamste argument van het proefschrift, als pleidooi voor de overgang van betonreparatie naar betonrestauratie: al te vaak wordt historisch beton immers 'onherroepelijk hersteld', waarbij de historische waarde visueel of volledig verdwijnt. Om dit te vermijden is een oordeelkundige aanpak nodig die, zo benadrukt Heinemann, start vanuit een grondige analyse en begrip van het aanwezige materiaal, om dit vervolgens te evalueren en interpreteren (zowel naar techniek en materialiteit als de situering binnen de geschiedenis van architectuur en constructie) en uiteindelijk op basis daarvan een aangepaste en specifieke restauratiestrategie voor te stellen. Deze drie opeenvolgende stappen stemmen ook overeen met de drie delen waaruit het proefschrift is opgebouwd.

Het eerste deel handelt over de eigenschappen van historisch beton, voorafgegaan door een algemene situering en contextualisering van de ontwikkeling en toepassing van (gewapend) beton in de bouwcultuur in Nederland. Heinemann brengt een overvloed aan historische informatie samen met betrekking tot de gebruikte toeslagstoffen, steenslag- en grindsoorten, de precieze chemische samenstelling van talloze cementsoorten, courante oppervlaktebehandelingen en welke wapeningsijzers en -profielen gebruikt werden in de onderzochte periode. Ze beschrijft welke theore-

tische kennis en praktische knowhow op welk moment beschikbaar waren en wanneer significante wijzigingen optraden in de productie en verwerking van het materiaal in de fabriek of in het werk. Ook bepaalde misvattingen met betrekking tot het uiterlijk van beton worden rechtgezet: beton was niet altijd saai en grijs, integendeel, gekleurde betonsamenstellingen en oppervlaktebehandelingen werden relatief vaak en eerder dan meestal wordt verondersteld toegepast. Deze informatie wordt ook samenvattend weergegeven in tijdslijnen die bijvoorbeeld aanduiden welke cementsoorten in een specifieke periode commercieel beschikbaar waren of op welke manier de samenstelling bepaald werd op een gegeven moment. Op die manier vormen de tijdslijnen een nuttig instrument bij de datering van een constructie (indien de materiaaleigenschappen bekend zijn door materiaalonderzoek) of om de eigenschappen van een structuur uit een bepaalde periode beter in te schatten en te begrijpen. Al deze feitelijke gegevens zijn interessant vanuit een puur geschiedkundig oogpunt, maar vooral ook nuttig met het oog op renovaties en restauraties: bepaalde samenstellingen of configuraties zijn inherent gevoeliger voor schadepatronen, zoals bijvoorbeeld een te minimale betondekking (omdat er nog geen begrip was van het carbonatatieproces) of een te hoog gips- of chloridegehalte (destijds bedoeld om de prijs te drukken, de kleur te beïnvloeden of het proces te versnellen, zonder evaluatie van de duurzaamheid). In deze gevallen dient een restauratie à l'identique met voorzichtigheid te gebeuren; onder meer de risico's die verbonden zijn aan een restauratie worden in het tweede deel behandeld.

In het tweede deel pleit Heinemann voor een tweevoudige waardebepaling van historisch beton: een materiaaltechnische waardebepaling van de bestaande toestand van het materiaal, en een bepaling van de cultuurhistorische waarde van historisch beton als erfgoed. Heinemann gaat ook in op de correlatie tussen de materialiteit en de erfgoedwaarde en de impact van herstellingen hierop. Immers, schadeonderzoeken focussen veelal op veiligheid, structurele eigenschappen en financiële aspecten zonder precies te definiëren welke materiële eigenschappen bijdragen aan de erfgoedwaarde. Die erfgoedwaarde dreigt dan verloren te gaan bij herstel, vervanging of bekleding van het oorspronkelijke materiaal. In sommige gevallen leidt de oorzakelijke bepaling van de schade tot een impasse. De kern van de erfgoedwaarde kan immers samenvallen met de oorzaak van de materiaaltechnische schade. Aangezien de schadebepaling en risicoanalyse per geval dienen te gebeuren, raakt Heinemann hiermee aan een inherente problematiek van het onderwerp: anders dan de materiaaltechnische waardebepaling is de bepaling van erfgoedwaarde niet kwantitatief en 'hard', maar kwalitatief, cultureel en contextgebonden. Heinemann licht dit toe met drie

welgekozen casestudies: geen internationaal gerenommeerde structuren van het Nieuwe Bouwen, maar een eindnegentiende-eeuws fort, een vroegtwintigste-eeuws viaduct en een keermuur uit het interbellum. De drie casestudies illustreren ook elk een andere verhouding tussen materiaaltechnische waarde en cultuurhistorische waarde. Het fort toont het dilemma dat ontstaat wanneer degradatie en erfgoedwaarde eenzelfde oorsprong vinden in de specifieke, alternatieve samenstelling van het materiaal. In het geval van het viaduct vindt de erfgoedwaarde haar oorsprong in de constructief-historische en wetenschappelijke situering – verschillende wapeningssystemen werden naast elkaar toegepast, niet allemaal even oordeelkundig zo blijkt achteraf –, maar ook in de oppervlaktebehandeling, zodat elke ingreep in structuur en materiaal een visueel nadelige impact heeft op de erfgoedwaarde. De derde case toont dat, in uitzonderlijke gevallen, de (structurele) degradatie en ruïneuze toestand ook illustratief kunnen zijn voor de context waarin het werk tot stand kwam en zo een intrinsiek deel kunnen zijn van de erfgoedwaarde. Met de drie cases als aanloop gaat Heinemann vervolgens dieper in op verschillende technieken van betonherstel en betonrestauratie, en het verschil tussen beide: de doelstellingen en criteria van herstel zijn immers niet a priori geldig in een restauratie. Na een bespreking van de verschillende criteria (o.a. compatibiliteit van authentiek en nieuw materiaal, reversibiliteit en duurzaamheid), wordt in een vrij technisch gedeelte een aantal hersteltechnieken en -handelingen in detail besproken, met name verwijdering van gedegradiseerd beton, herstelmortels, injectie van beton, oppervlaktebehandelingen, elektrochemische hersteltechnieken en externe verstevigingen.

Met deze kennis over bestaande herstel- en restauratietechnieken kan vervolgens, zoals wordt toegelicht in deel drie van het proefschrift, een conserveringsstrategie ontwikkeld worden. Heinemann ontwikkelt hiervoor een methode die start vanuit vier 'grenstoestanden': de huidige toestand, de ideale conserveringstoestand, de toekomstige toestand indien niet wordt ingegrepen en de minimaal aanvaardbare toestand. De definiëring van deze vier toestanden laat toe na te gaan welke criteria en ingrepen haalbaar en nodig zijn en de doelstellingen van een restauratiecampagne precies te bepalen. Om dit concreet te maken, werkt Heinemann ook een uitgebreide conserveringsstrategie uit voor een van de drie cases, namelijk het eindnegentiende-eeuws fort, waarmee meteen duidelijk wordt dat een pasklare, eenduidige oplossing niet altijd bestaat.

In een concluderend hoofdstuk vat Heinemann de belangrijkste wetenschappelijke resultaten en aanbevelingen van haar onderzoek samen. Het voornaamste doel van het proefschrift was om de huidige en toekomstige conserveringspraktijk van historisch beton

te verbeteren: door kennis over historisch beton en restauratietechnieken over te dragen en door de ontwikkelde methode voor een aangepaste conserveringsstrategie is dit zeker gelukt. Heinemann heeft een degelijk wetenschappelijk werk gecreëerd, steunend onderzoek dat zowel in de breedte als in de diepte werd uitgevoerd, met de voor een proefschrift verplichte situering ten opzichte van bestaand onderzoek en publicaties, correcte bronvermeldingen en onderbouwde argumenten. Eveneens belangrijk is de gebruikte terminologie: een correcte, wetenschappelijke terminologie is niet altijd even makkelijk bij historisch onderzoek, zeker niet wanneer de taal van het werk niet overeenstemt met de taal van het bronnenmateriaal. Heinemann besteedt hier extra aandacht aan en voegt bovendien in een van de appendices een overzicht toe van in onbruik geraakte Nederlandse, Duitse en Engelse termen en de huidige terminologie. Dat sterk werd ingezet op toegankelijkheid en prakti-

sche bruikbaarheid blijkt ook uit een vlot leesbare schrijfstijl, een duidelijke structuur en ruime aandacht voor beeldmateriaal. De talrijke verklarende hedendaagse foto's en historische tekeningen zijn ook fundamenteel voor een werk dat veel aandacht besteedt aan de visuele oppervlakte-karakteristieken. De talrijke foto's van 'patch repair', de één nog schrijnender dan de andere, tonen dat er een duidelijke behoefte bestaat aan dit boek, dat wellicht een referentiewerk binnen het veld zal worden. Nog meer uitgewerkte casestudies hadden kunnen bijdragen aan het nut van deze publicatie voor de praktijk. Schadepatronen van beton en de manieren om ermee om te gaan zijn immers even talrijk als de verschillende betoncomposities die van het midden van de negentiende eeuw tot de jaren zestig van de twintigste eeuw werden toegepast in Nederland.

STEPHANIE VAN DE VOORDE

PIETER VLAARDINGERBROEK (RED.)

DE PORTUGESE SYNAGOGE IN AMSTERDAM

Zwolle (WBooks) 2013, 208 p., ill. in zwart-wit en kleur, ISBN 978 90 400 0798 5, € 24,95

Eeuwenlang is de synagoge een gebouwtype zonder eigenschappen geweest. Synagogen waren vanaf de buitenkant onherkenbaar, vaak zelfs verborgen en gebouwd volgens de lokale bouwtradities: in Spanje, tijdens de Moorse overheersing, werden synagogen in een 'Arabische' stijl opgetrokken, in Oost-Europa in de Middeleeuwen in een 'Oost-Europese' stijl. De fysieke vorm komt dus voort uit een idee, uit de noodzaak om

een plek te hebben om samen te komen en te bidden, ongeacht welke vorm de façade aannam. Het interieur was van groter belang: de tradities van het jodendom vertaalden zich in een voorlezerspodium (*teba*) en een kast met de thorarollen (*hechal*), alsook een gescheiden galerij voor vrouwen. De synagoge werd een gebouw met een onderscheidend, monumentaal exterieur op het moment dat de tolerante Republiek der

Zeven Verenigde Nederlanden toestond de Portugese joden in Amsterdam een gebedsgebouw te laten bouwen aan het einde van de zeventiende eeuw.

Dit meesterwerk van architect Elias Bouman is beschreven in *De Portugese Synagoge in Amsterdam*, geredigeerd door architectuurhistoricus Pieter Vlaardingerbroek. De publicatie is het indrukwekkende resultaat van interdisciplinair onderzoek (afgesloten in 2011), dat de restauratie en de herinrichting van de Esnoga begeleidde. De Esnoga werd gebouwd voor de Sefardiem, verdreven uit Spanje en Portugal aan het einde van de vijftiende eeuw. In 1670 kochten de zogenaamde ouderlingen van de Portugeesche Joodsche Natie een perceel in de Vierde Uitleg van Amsterdam, de stadsuitbreiding waardoor de grachten ten oosten van de Amstel zouden ontstaan en de stad haar befaamde halvemaanvorm kreeg. Te midden van alle bouwactiviteiten in dit deel van de stad verrees een gebouw dat de synagoge van de Askenazische joden, de Grote Sjoel – in aanbouw op slechts enkele meters afstand – zowel in omvang als in pracht moest overtreffen.

Niet alleen overvleugelde de Portugese Synagoge aan het huidige Jonas Daniël Meijerplein in 1675 de Grote Sjoel, waar Elias Bouman overigens ook aan werkte, maar ook vele andere gebedsgebouwen in Europa en verder; de Esnoga was naar alle waarschijnlijkheid op dat moment de grootste synagoge in de wereld. De Portugese Synagoge bracht vele buitenlandse bezoekers in de zeventiende en achttiende eeuw in vervoering. Dat het mogelijk was voor de joodse gemeenschap in Amsterdam een monumentaal gebouw te laten oprichten, niet verscholen achter de gevel van een grachtenpand maar zichtbaar vanaf de straat, prominent aanwezig op het plein en zichtbaar in vele geschilderde stadsprofielen van de zeventiende en achttiende eeuw, is tekenend voor de tolerante houding van de Republiek. Ter vergelijking: rooms-katholieke gemeenschappen praktiseerden tot ver in de achttiende eeuw in gebedshuizen verscholen in pakhuizen en woningen, zoals bijvoorbeeld 'Ons Lieve Heer op Solder' achter de façade van een koopmanswoning uit 1662. Door de bloeiende Sefardische handel en het optreden van rabbijn Isaac Aboab da Fonseca was het mogelijk om een grote som bijeen te krijgen om een nieuw gebedsgebouw te laten bouwen.

Het feit dat er tot nog toe geen monografie was verschenen, is opmerkelijk te noemen. De *Portugese Synagoge in Amsterdam*, geïnitieerd door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en mede uitgevoerd door Bureau Monumenten & Archeologie Amsterdam, concentreert zich niet alleen op de architectuur van de synagoge, maar ook op de geschiedenis van de Portugees-joodse gemeenschap in Amsterdam en omstreken, de architect, het interieur en de inrichting van het gebouw, de rijke collectie, de restauratiegeschiedenis en materiaaltechnische aspecten van de bouw. De arti-

kelen van David Cohen Paraira, Kees Doornenbal, Roos Keppler, Mirjam Knotter, Eloy Koldewij, Coert Peter Krabbe, Dik de Roon, Jos Smit en Pieter Vlaardingerbroek resulteren in een rijk en gedetailleerd portret van dit Amsterdamse monument, een boek bruikbaar voor kunst- en architectuurhistorici.

David Cohen Paraira en Jos Smit behandelen de geschiedenis van de Sefardiem in Amsterdam, hun succes als kooplieden, de verschillende gebedshuizen en hoe het Jonas Daniël Meijerplein door de eeuwen heen het centrum van joods Amsterdam bleef tot aan de Tweede Wereldoorlog. Van de ruim vijfduizend leden van deze gemeenschap kwamen er minder dan duizend terug na de oorlog. Opvallend is dat de synagoge de oorlog vrijwel ongeschonden heeft doorstaan. De bijdrage van Coert Peter Krabbe en Dik de Roon geeft een minutieuze beschrijving van het gebouw en de bouwtechnieken, alsmede de latere toevoegingen en veranderingen van de Esnoga. Zo blijkt bijvoorbeeld dat de joodse architecten Harry Elte, verantwoordelijk voor de sjoel aan het Jacob Obrechtplein in Amsterdam (1928), en Jacob Baars, die de synagoge aan de Linnaeusstraat (1928, gesloopt in 1962) op zijn naam heeft staan, aan het gebouw hebben gewerkt. Vervolgens gaat Kees Doornenbal van architectenbureau Rappange & Partners, dat de meest recente restauratie heeft uitgevoerd, in op de problemen met de constructie van de synagoge. Het bleek dat de gevels van het gebouw sneller zakten dan de vier kolommen van het gebouw.

Mirjam Knotter en Eloy Koldewij bespreken in drie artikelen het interieur, de bijgebouwen, de kunstschatten van de synagoge en de feestelijke opening van het gebouw in 1675. De opening was een groots evenement dat, in navolging van de inwijding van de Tempel van Jeruzalem, niet minder dan acht dagen in beslag nam. In het bijzijn van bijna het voltallige stadsbestuur werden gebeden uitgesproken en voor het eerst alle kaarsen in de koperen kandelaars aangestoken. De gebeurtenis werd vereeuwigd in Romeyn de Hooghes bekende prent waarop de krachten die het gebouw mogelijk maakten te zien zijn: de Verenigde Provinciën, gepersonifieerd als vrouwenfiguur met zeven wapenschilden, de stad Amsterdam als de Stedenmaagd met drie andreaskruisen en de joodse gemeenschap, als een derde vrouwenfiguur met de stenen Wetstafelen. Een van de meest bijzondere elementen van de synagoge, zo benadrukken Knotter en Koldewij, is de *hechal*, de bewaarplaats van de thorarollen. De hechal, waarvan de ontwerpers onbekend zijn, is een zeer geraffineerd meubelstuk, met zuilen, halfzuilen, pilasters, obelisk en frontons bestaande uit een eikenhouten kern en palissander onderdelen, speciaal aangevoerd uit Brazilië.

Voor architectuurhistorici zijn de artikelen van Pieter Vlaardingerbroek over Elias Bouman en het ontwerp het meest relevant. Vlaardingerbroek beschrijft de carrière van de relatief onbekende metselaar Bou-

man als een voorbeeld van sociale stijging: van eenvoudig metselaarsleerling in het bedrijf van zijn vader tot uitvoerder van grote gebouwen als de Oosterkerk in Amsterdam. Hoewel de ingrijpende verbouwing van het Huis de Pinto aan de Sint Anthoniesbreestraat vaak aan Bouman wordt toegeschreven, verwerpt Vlaardingerbroek dit idee wegens gebrek aan enig bewijs, zowel stilistisch als historisch. Opvallend is dat de auteur de rol van stadsarchitect Daniel Stalpaert in relatie tot Bouman achterwege laat. Stalpaert was de architect van twee gebouwen waaraan Bouman werkte, de Grote Sjoel en de Oosterkerk.

Vlaardingerbroek benadrukt wel dat de architectuur van de Oosterkerk en de Grote Synagoge het model was voor de Esnoga, Bouman heeft 'de eenvoudige bakstenen architectuur [...] herhaald' en de twee gebouwen 'met hun rechte en rondgesloten vensters en de uitzwenkende steunberen tot in detail bestudeerd' (p. 66). Vanwege deze uitzwenkende steunberen aan de achterkant van het gebouw is de Synagoge in wetenschappelijke literatuur vaak vergeleken met de tempel van Salomo, een opvatting die is overgenomen in het artikel van Krabbe en De Roon. Hoewel niemand weet hoe die tempel eruit heeft gezien, bestonden er talrijke interpretaties, zoals het bekende model van jezuïet Juan Bautista Villalpando en de Amsterdamse Jacob Jehuda Leon, die een houten reconstructie maakte en zijn model in een boek publiceerde dat in verschillende talen verscheen. Bouman is dus waarschijnlijk bekend geweest met Jehuda Leons model. Ondanks dat Vlaardingerbroek erkent dat architecten het model van de tempel bestudeerden en bijvoorbeeld Jacob van Campen de uitzwenkende steunberen overnam in zijn ontwerpen voor onder meer zijn kerken in Renswoude, Hooge Zwaluwe en Haarlem, ontkracht hij dat voor Bouman de tempel van Salomo een model was voor de Portugese Synagoge. 'De maatverhoudingen

van de Snoge zijn niet te herleiden tot die van de Tempel of Tempelberg, de door Bouman (niet altijd correct) toegepaste uitzwenkende steunberen zijn de enige verwijzing naar de Tempelberg' (p. 72). Waaruit bestaat echter een verwijzing? Moet het per definitie een directe kopie zijn, of kan het ook een verwijzing zijn naar het idee, zoals bijvoorbeeld de architectuur-historicus Richard Krautheimer beargumenteerde in zijn artikel over een groep middeleeuwse kerken gebaseerd op de Heilige Grafkerk in Jeruzalem (p. 94).

Verder laat Vlaardingerbroek weten dat Bouman voor de detaillering van het lijstwerk teruggrijpt op het traktaat van Vincenzo Scamozzi, *L'Idea della Architettura Universale*. Waarom Bouman Scamozzi zou gebruiken blijft in het ongewisse, terwijl Vlaardingerbroek in zijn boek *Het Paleis van de Republiek* wel ingaat op hoe populair het traktaat was in Amsterdam in die tijd, en wat voor invloed het heeft gehad op het Paleis op de Dam. Bouman was hierin dus niet speciaal, maar volgde eerder de algehele tendens.

Tot slot enige opmerkingen van meer praktische aard. Er zijn enkele kleine onzorgvuldigheden te vinden in het notenapparaat, zoals bijvoorbeeld een verkorte versie van een titel die niet terug te vinden is in de literatuurlijst. Tevens zou meer aandacht besteed kunnen zijn aan de kwaliteit van de afbeeldingen. Terwijl de tekstuele bijdragen van hoog niveau zijn en geïllustreerd worden met prachtige afbeeldingen van schilderijen, prenten en constructietekeningen, zijn er ook foto's, zoals die van de synagoge Bevis Marks in Londen, die onscherp zijn. Ondanks deze onvolkomenheden is *De Portugese Synagoge in Amsterdam* een excellent voorbeeld van de voordelen van een interdisciplinaire studie.

RIXT WOUDSTRA

Op de foto:

“Exact weten we het niet, maar aangenomen wordt dat Slot Doddendaal (Ewijk) stamt uit de jaren dertig van de 14^e eeuw en haar naam te danken heeft aan de lisdodden die in de omgeving groeiden. De terrassen geven een prachtig zicht op het eeuwenoude Slot, de tuinen, boomgaard en slotgracht. Maar ook binnen waan je je in vroeger tijden. De muren van de vroegere wapenkamer, het Arsenaal, zijn beschilderd met wapens door de in trompe-l'oeil gespecialiseerde schilder Willem Rutgers. De voorwerpen zijn zo levensecht geschilderd, dat gasten ze soms van de muur willen pakken. Het hele huis is gerestaureerd met authentieke materialen. De lemen vloeren hebben we vervangen door oude plavuizen en een ingebouwde vide geeft meer ruimte. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de mensen hier graag vertoeven.”

Dhr. H.A.J.M. Braam, eigenaar
van Slot Doddendaal te Ewijk

Donatus
verzekert
vertrouwd
sinds 1852

Monumenten worden met veel zorg omgeven door eigenaren en beheerders. Dat is belangrijk en nodig. Net als het kiezen van de juiste verzekering. Al sinds 1852 heeft Donatus ervaring in het verzekeren van monumentale kerken en gebouwen. Als onderlinge maatschappij werken wij zonder winstoogmerk. Wij hebben dan ook geen klanten, maar leden. Maak vrijblijvend kennis met Donatus. Onze expertise zal u verbazen en verrassen, evenals onze jaarlijkse premierestitutie.

Donatus

Dé kerken- en monumentenverzekeraar

www.donatus.nl tel. 073 - 5221700

